

«DROSHAK»
REVUE MENSUELLE
Organe
de la F. R. A. D.

ԴՐՕՇԱԿ

№ 7-8
JUILLET-AOUT
1931
PARIS (France)

«ՆՈՅ ՅԵՂՈՓՈՒԹՎԵՆ ԳՆՃԵՆԿՑՈՒԹԵՆ» ՕՐԳԱՆ

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Յուլիս 25ին, Վիեննայում, չքեղ հանդիսաւորութեամբ բացեց ընկերվարական Միջազգային Համագումարը:

Չորրորդ անգամն է հաւաքում իր ընդհանուր ժողովները վերակազմած Միջազգայինը— Համբուրգ, Մարսէյլ, Բրիւսէլ, Վիեննա— եւ ամէն անգամ՝ աւելի բազմամարդ ու փառուոր, քան նախորդը: Տարէէ տարի ընկերվարական շարժումը աճում ու կազմակերպւում է, տարէ Պարիս ամբողջում է աշխատաւորների միջազգային համերայտութիւնը: Ընկերվարութիւնը աւելի եւ աւելի դառնում է ազգերի կեանքի մէջ Վճռական ոյժը, գործնական քաղաքականութեան հզօր ազդակը՝ պատասխանատու պետութիւնների ճակատադէր համար:

Այլ էր պատկերը առաջ, ընկերվարութեան պատանեկութեան օրերին, երբ տակաւին ամէն տեղ նա ընդդիմադիր ոյժ էր, եւ մարանչող աշխատաւորութիւնը՝ հին կարգի հիմքերը փորոզ յեղափոխական բանակ: Ժորքաների ու Բերլինների ոսպմաշունչ կոչերը այն ժամանակ հնչում էին աւելի բարձր ու դիւթական, քան Բագելի մայր-տաճարի զանգակները: Ընկերվարութիւնը ապրում էր խանգապաւ ուսմանտիկայի միջնորդում եւ վարակւած չէր դեռ գործնական կեանքի այլասերող ու մեղկացնող պատեհապաշտութեամբ:

Պատերազմը իր հետեւանքներով ձեւափոխեց եւ ընկերվարութեան դիմագիծը: Ընդդիմադիր ոյժից, շատ տեղեր, նա դարձաւ ղեկավարող ոյժ — պատասխանատու խորհրդարաններում, տեղ-տեղ նոյն իսկ՝ իշխանութեան գլուխ: Մրազրի ու գործելակերպի բացասական մասից՝ պայքարից ու քանդումից՝ անցաւ դրական շինարարութեան՝ իր նպատակների իրականացման: Աշխատաւորութիւնը,

մի շարք երկրներում, դարձաւ տէր իր ճակատադէրի եւ ձեռնարկեց սեփական կեանքի կարգաւորման՝ նոր սկզբունքներով: Ժողովուրդների միջազգային փոխյարաբերութեանց մէջ էլ ընկերվարութիւնը այլեւս չի սահմանափակւում միայն քարոզչական դեր կատարող բանաձեւերով ու կոչերով, այլեւ մասնակցում է Ազգերի Լիգայի եւ այլ կարգի միջազգային համախմբումների աշխատանքներին՝ աւելի եւ աւելի իր ազդեցութեան ու հակակշռի տակ առնելով քաղքենի պետութիւնների արտաքին քաղաքականութիւնը: Մի խօսքով, երէկայց զուտ յեղափոխական պայքարով տոգորւած, քանդելու վարժ, մարտական ընկերվարութիւնը այսօր ոտք է կոխել շինարարական աշխատանքի ուղին: Մէկ ոտքով բուրժուական աշխարհում, միւսով ընկերվարական ապագայի մէջ, չին ու նոր աշխարհների կամուրջի վրա, ընկերվարութիւնը աւելի եւ աւելի դառնում է մեր մոլորակի աէրն ու տիրականը: Այդ՝ նրա ոյժն է եւ տկարութիւնը միաժամանակ:

Ոյժն է—որովհետեւ առանց կազմակերպւած աշխատաւորութեան մասնակցութեան աշխարհի կեանքն այլեւս չի կարող շարժւել: Ազգային ու միջազգային բոլոր երեւոյթների մէջ՝ պետական ու միջպետական բարձրագոյն հաստատութիւններից սկսած մինչեւ համայնական ամենաստորին կազմակերպութիւնները, ամէն տեղ, ընկերվարութիւնը երեւան է բերում իր վճռական, իսկ շատ տեղ նաեւ տիրական ազդեցութիւնը: Քաղքենի դասակարգը այլեւս մենատէր չէ, տեղ-տեղ ենթակայ է աշխատաւորութեան:

Տկարութիւն է — որովհետեւ այսպիսի պայմաններում՝ ընկերվարութիւնը ստիպւած է յաճախ խոհեմութիւն բանեցնել, չափել ու ձեւել, օսկարկութեան մէջ մտնել իր խղճի ու

Հասարակական ուրիշ խաւերի հետ, զիջումներ անել, համախոհութեան գալ, զինազազար կնքել եւ նոյն իսկ համագործակցութեան դաշինքներ կռել հակառակորդ տարրերի հետ, դասակարգային անհայտ պայքար փոխարինել դասակարգների համերաշխութեամբ եւ, հետեւաբար, հրաժարել յեղափոխական գործելակերպից ու կռւի անմիջական միջոցներից: Որչո տեսակէտից նա դառնում է պահպանողական գործօն. ձգտում է պահել ձեռք բերւած նւաճումները: Պորհրդարանական գործելակերպը իր իւրայատուկ կնիքը դրել է եւ ժամանակակից ընկերվարութեան վրա:

Նոյնը՝ եւ միջազգային յարաբերութիւնների ասպարէզում: Մտահոգւած սեփական երկրի ճակատագրով, պատասխանատու իր պետութեան զարգացման ու բարգաւաճման համար՝ այսօրւայ ընկերվարութիւնը չի ապրում անմիջապէս ժորենների ու բերելների հետապնդած միջազգային քաղաքականութեան աւանդութիւններով: Անշահախնդիր, անանձնական իդէալիզմի տեղ շատ անգամ բռնում է սեփական ժողովրդի շահերի զերազատութեան զիտակցութիւնը: Այստեղից եւ այն զուսպ մերապահութիւնը, որ կայ մեծ պետութիւնների եւ փոքր, մանաւանդ, ճնշւած ժողովուրդների ընկերվարական ընտանիքների, ինչպէս եւ պատերազմից յաղթական ու պարտուած դուրս եկած երկրների ընկերվարական կուսակցութիւնների փոխարարութեանց մէջ:

Աշխատաւորական շարժման զարգացման ընթացքի վրա մեծ անդադարձում ունեցաւ եւ Ռուսաստանի բոլշեւիզմը՝ ընկերվարական պաղպիղի զսեհակցումով, անբարոյականացումով ու աշխատեցումով եւ խակ, ի յառաջագունէ անյաջողութեան դասապարտուած փորձերով: Իոլշեւիզմը վարկաբեկեց ընկերվարութիւնը, Նյատեց ու պտտակտեց աշխատաւորական գանգաւածները, քայքայեց աշխատաւոր դասակարգի միջազգային համերաշխութիւնը: Իոլորովին այլ կը լինէր ընկերվարութեան տեսակարար կէտըր պատերազմից յետոյ, եթէ անխախտ մնար Ընկերվարական Միջազգայինի միութիւնը եւ աշխատաւորութեան միասնական ճակատը: Մի շարք երկրներ — Ռուսաստան, Իտալիա, Թիւրքիա — սուկ իրբեւ հետեւանք բոլշեւիզմի տիրապետութեան, հաշտեարդարի ենթարկեցին իրենց ընկերվարական կազմակերպութիւնները: Տիրող դասերը ճարպիկ կերպով օգտագործեցին ուսուսական դէպքերը՝ կասեցնելու համար ընկերվարութեան յաղթական արշաւը:

Բայց եւ այնպէս, հակառակ բոլոր թերութիւններին, ընկերվարական շարժումը տարւէ տարի աճում եւ ամրանում է: Հին կարգերի ներկայացուցիչները աճով ու ստակումով են դիտում նրա արագ վերելքը: Հանգստի ու եր-

ջանկութեան կարօտ մարդկութիւնը նրան է ուղղում իր ծարաւի հայեացքը: Ծնշւած դասակարգերը, ժողովուրդները իրաւագուրկ ու հարածական՝ նրանից են սպասում իրենց վիճակի բարելաւումը: Եթէ այս մտայլ եւ անարդար աշխարհում մի յոյս մնացել է դեռ լուսաւոր պագալի՝ բոլոր անիրաւածների ու նեղաւածների համար, ընկերվարութիւնն է այդ յոյսը: Եւ անրնական չէ այն ընդհանրական հետաքրքրութիւնը, որին առարկայ է այսօր Վիէննայի մեր համագումարը:

Վիէննայի համագումարի օրակարգի առաջին կէտը խաղաղութեան խնդիրն է՝ այն կազոյտ թռչունը, որին պատերազմից ի վեր մայր-ցամաքէ մայր-ցամաք որոնում է մարդկութիւնը: Որոնում է ու չի գտնում: Դեռ նոր ցրեց Լոնդոնի խորհրդաժողովը, ուր աշխարհի տիրող դասերի ներկայացուցիչները ապարդիւն ճիգ թափեցին գտնելու համար աշխարհի անդորրութիւնը վրդովող տնտեսական տագնապի դարձանք: Ու չգտած՝ ցրեցին իրենց աները: Նոյն որոնումով գրաււած են եւ Ազգերի Լիգան իր բաժանումներով, եւ բոլոր երկրների խորհրդաժամներն ու կառավարութիւնները — եւ դարձեալ ապարդիւն: Ապարդիւն, որովհետեւ բոլոր որոնումների մէջ, իբրեւ ելակէտ, դրւած է դրամատիքական պետութիւնների անձնական շահը: Եսական չոր հիմքերի վրա համաշխարհային տաղնապը չի լուծւի:

Հարցին բոլորովին ուրիշ անկիւնից է մօտենում ընկերվարական միտքը: Սեփական ժողովրդի շահ, այո՛, բայց մարդկային խաղաղութեան եւ յառաջադիմութեան ապահովութիւնը կախւած է նախ եւ առաջ՝ բոլոր արբար շահերի ներդաշնակ համադրութիւնից: Եահերի ներդաշնակութեան սկզբունքը, անտարակոյս, դիլատոր մտահոգութիւնը կը լինի եւ Վիէննայի համագումարում: Ներդաշնակութեան բանձեւը, անշուշտ, կը գտնուի, բայց որքան իրական կը լինի նա, դժբախտաբար, այդ դեռ կախւած չէ միայն ընկերվարական աշխատաւորութեան կամքից:

Իոլորովին իրատես լինելու համար, պէտք է ստել, որ հակառակ բոլոր Լոքաբնոնների ու Քեյլոպեան դաշինքների, հակառակ Ազգերի Լիգայի գոյութեան ու միջազգային ընկերվարութեան թափած ճիգերի, աշխարհի խաղաղութիւնը դեռ շատ հեռու է ապահովւած լինելուց: Մարդկութիւնը հոգեբանօրէն ձգտում է քայլել խաղաղութեան դրօշակի տակ եւ սակայն, առարկայօրէն, խոռովութեան տարերքն է կեանքում թաքաւորողը: Պատերազմը եւ յետպատերազմեան դաշնագրերը չապահովեցին խաղաղութեան հնարաւորութիւնը: Ամէն կողմ, ուր եւ նայես, անարդարութիւնն է իշխողը, բռնաբարումն ու զրկանքը. անարդարութիւն Կենտրոնական Եւրոպայում, անար-

դարութիւն Բալկանների վրա, անարդարութիւն Առաջաւոր Ասիայում, դժգոհութիւն արհեստականօրէն հաստատուած սահմանների շուրջ, տնտեսական անհաւասարութիւն, ծանր լուծ մէկի վրին, անհաշիւ հարստութիւն միսի համար, ժողովուրդներ՝ անհայրենիք ու անօջախ, հայրենիքներ՝ բռնազրաւած ու ամայի, օրէնքի ու իրաւունքի եւ անհատական ազատութիւնների ոտնահարում — ինչպէ՞ս կարող է ծաղկել եւ ամբանալ խաղաղութիւնը այսպիսի հիւանդագին մթնոլորտի մէջ:

Աշխարհի խաղաղութեան ապահովութիւնը կախած չէ լուի ենթակայական ազգակներից: Բուական չէ միայն վայսենալ ու բաղձալ: Անհրաժեշտ է եւ վերափոխել առարկայական պայմաները՝ ջնջել բռնաւոր ձեռքերով դժւած սահմանները, վերադարձնել անիրաււած ժողովուրդներին զէնքի ուժով խլւած հայրենիքը, հաստատել անհատական ազատութիւն եւ ազգային հաւասարութիւն, վերաքննել բռնութեամբ պարտադրւած անարդար դաշնագրերը, իրապէս հաշիւարդարի ենթար-

կել պատերազմի ստեղծած անհաշիւ չարիքները, եւ, առաջին հերթին, ազգային ճնշումները — միայն ո՞յս նւագագոյն պայմաններով հնարաւոր է խաղաղութեան ապահովումը:

Մենք, ի հարկէ, այնքան լաւատես չենք, որ այս ամենի անմիջական դարմանը սպասենք Վիէնայի Համազումարից: Բայց մենք դիտենք, որ խաղաղութեան ճանապարհով կատարուած բոլոր քայլերի մէջ, անկասկած, ամենէն անկեղծն ու ամենէն ուղիղը Ընկերվարական Միջազգայինի կատարած քայլերն են: Եւ համոզւած ենք, որ Վիէնայում էլ մեր ընկերները կը շարունակեն քայլել նոյն ուղիով —

Դէպի՛ իսկական խաղաղութիւն ամբողջ աշխարհի:

Դէպի՛ վերջնական ազատութիւն բոլոր ժողովուրդների:

Դէպի՛ կատարեալ համերաշխութիւն ու միութիւն բոլոր աշխատաւորների:

Դէպի՛ ընկերվարութեան յաղթանակ:

Ս Տ Ա Լ Ի Ն Ի Ճ Ա Ռ Ը

Ստալինի յունիս 23ի ճառը, որ Հրատարակութեան տրւեց միայն յուլիս 5ին, բաւական աղմուկ հանեց արտասահմանի մասուում: Ո՞մանք այդ ճառը համեմատեցին Լենինի Նէպը Հիմնաւորող ճառի հետ՝ իբր թէ, Ստալինը նոր շրջան է բաց անում խորհրդային տնտեսութեան մէջ: Ուրիշներ ուղեցին տեսնել վճռական նահանջ դէպի զբամախիրական դիրքերը, կամ հիմնական փոփոխութիւններ խորհրդային տնտեսվարութեան, նոյն իսկ՝ տնտեսական կառուցւածքի մէջ:

Ո՛չ այս, ո՛չ այն: Ստալինի ճառի բնագիրը ո՛չ մի հիմք չէ տալիս նման լաւատեսութեան: Ի՞նչ է նրա սասմը:

Ստալինն իր ճառը արտասանել է «տնտեսավարների խորհրդակցութեան» մէջ, այսինքն՝ գործի մարդկանց առաջ ե զուտ գործնական նպատակներով: Նա մի քանի անգամ շեշտում է ընդգծում է, թէ ինքը աչքի առաջ ունի միայն «արդիւնաբերութեան զարգացման նոր պայմանները» և ոչ թէ խորհրդային տնտեսութեան հիմքերը, կամ «արտադրական ծրագիրը»:

Ընդհակառակը, նրա ելակէտը հէնց «արտադրական ծրագիրն» է: 1931 թւի տնտեսական ծրագիրը նրա համար անփոփոխելի է: «Իրակա՞ն է արդեօք մեր արտադրական ծրագիրը: Անպայման՝ այո՛: Նա իրական է հէնց այն պատճառով, որ կան նրա իրականացման բոլոր անհրաժեշտ պայմանները... Ունի՞նք արդեօք մենք ծրագիրը կատարելու վճռականութիւն: Այո՛, ունենք: Հետեւապէս, մեր արտադրական ծրագիրը կարելի է և պէտք է իրագործել»:

Այսպէս մօտենալով՝ հարցին՝ Ստալինը քնա չի շօշափում խորհրդային տնտեսութեան հիմնական ըսկզբունքները: Նրանք անյղղի են: Ստալինի մտքովն անգամ չի անցնում կասկածի ենթարկել՝ պետական արդիւնաբերութիւնը կամ քիչդի հաւաքական տնտեսութեան ձեւը: Պետական արդիւնաբերութիւնն ու կոյսոցը նրա համար շարունակուած են մնալ, որպէս անյղղափոխելի դրութիւններ խորհրդային տնտեսութեան:

Ստալինի ճառը բխում է զուտ գործնական նկատումներից. «Արդիւնաբերութեան զարգացման նոր

պայմանները նոր ձևով աշխատանք են պահանջում, իսկ մեր տնտեսավարները չեն հասկանում այդ*): Ստալինը փորձում է հասկացնել իրեն ենթակայ կուսակցականներին, թէ ինչպէս պէտք է վարել խորհրդային տնտեսութիւնը: Ուրիշ ոչինչ:

Նա քննութեան է առնում միլշարք պայմաններ, որոնք արժէքատու են «մեր արդիւնաբերութեան բարձրացման» տեսակետից, և թէլաբրում է այդ պայմանների որոշ բարեկարգութիւն: Դրանով յոյս ունի վերացնել խորհրդային տնտեսական մեքենայի թերութիւնները:

Ամենից առաջ՝ բանուարական ոյժը կամ բանուժը: Խորհրդային տնտեսութեան ներկայ պայմաններում գործարանային աշխատանքն այլևս հրապուր չի ներկայացնում: բանուար թափառում է գործարանից դուրս մտնել անելի տանելի աշխատանք և վարձատրութիւն գտնելու յուսով. պակասել է և աշխատող ձեռքերի հոսանքը գիւղից: Բանուժի հայթայթման գործը մատնած է «ինքնահոսի»: «Բանուժի հոսանութիւնը ոչ միայն չի վերանում, այլ, ընդհակառակն, աճում և ուժեղանում է» և «դարձել է մի չարիք, որ կազմալուծում է մեր ձեռնարկութիւնները»: «Ինքնահոսի է ենթակայ և «որակաւորման» խնդիրը, այսինքն՝ մասնադէտ բանուորների պարտատրութիւնը: Այս ամենը, ի հարկէ, բացառաբար է ազդում արդիւնաբերութեան զարգացման վրա:

Ի՞նչ միջոց կայ գրա դէմ: Առողջ բանականութիւնը ասում է, թէ՛ պէտք է վերացնել Երևոյթի մոտուր տուր պատճառները, այսինքն՝ գործարանի կանոնադրմանը հրապուրել, բարեփոխել բանուորի պարտադր վարձատրութեան պայմանները: Տէ՛ջք լաւ վարձատրութիւն, տանելի բնակարաններ, բաւարար սնունդ, կենսից տարրական յարմարութիւններ — և «ինքնահոսը» ինքն ըստ ինքեան վերել կը գտնէ: Անգամ դրամատիրական տնտեսութեան մէջ, ուր իշխողը «տարբերք» է, յարաբերութիւնների ազատութիւնը, «ինքնահոս» չկայ, ինչու՞ բոլոր կողմերով «ծրազրի» կապանքների մէջ աճած արդիւնաբերութիւնը բունւած պիտի լինի «ինքնահոսի» հիւանդութեամբ:

Ստալինը, սակայն, այդպէս չի գտնում. հաւատարիմ բոլշևիկութեան ոգուն՝ նա այս խնդիրն էլ ուզում է լուծել բուն միջոցներով. «ձեռնարկները բանուժով ապահովելու համար... ինքնահոսի քաղաքականութիւնից պէտք է անցնել բանուորների կազմակերպւած հաւաքարման քաղաքականութեան», որի համար «կայ միայն մէկ ուղի՝ տնտեսական կարգակերպութիւնների պայմանադրումը կուլտնտեսութիւնների և կուլտնտեսականների հետ»: «Անհրաժեշտ է ամրացնել բանուորներին և քիչ թէ՛ շատ աւելի մշտական դարձնել ձեռնարկութեան բանուորների կազմը»: Հայերէն լեզուով այս նշանակում է — գիւղացիութիւնը գործարաններին պարտաւոր է տալ որոշ քանակութեամբ բանուորներ այս բանուորները պարտաւոր են գործարանում աշխատել անընդհատ եւ իրաւունք չունեն հեռանալու: Որեւէ պատճառով հեռացած բանուորների պակասը պէտք է

լրացնել գիւղացիութիւնը՝ «կուլտնտեսութիւնները» Այս յարաբերութիւնները ճշտում են կառավարական օրէնքներով: Գործարանից իր կամքով հեռացող բանուորը կենթարկի պատասխանատուութեան եւ, առաջին հերթին, կը դրիւի հաց ու մթերք ստանալու իրաւունքից, այսինքն՝ կը դատապարտի սովամահութեան:

Ինչպէ՞ս անանել տնտեսական այս դրութիւնը՝ ճորտատիրութիւն, ստրկութիւն: Յիրաւի, բանուոր անքակտելիօրէն կապուել է գործարանի հետ, դառնում է նրա գերին, ինչպէս ճորտը հողատիրի կալածեցում: Աշխատանքի ազատութեան սկզբունքը վերացւում է. բանուորը այլևս իր անձի տէրը չէ: Վերացւում է, հետեւաբար, եւ արտադրութեան զիւաւոր զսպանակը՝ աշխատաւորի նախաձեռնող ու ստեղծագործական դերը: ճորտատիրական կարգերով գործարաններ կարելի է շինել — եղբայրական բուրգերը շինած են ստրուկների ձեռքով — բայց «սոցիալիզմ կառուցել» անկարելի է...

Բանուորութիւնը գործարաններին կապելուց յետոյ միայն, Ստալինը դնում է աշխատավարձի խնդիրը: Մինչև այժմ խորհրդային տնտեսութեան մէջ ընդունւած է եղել աշխատավարձի հաւասարութեան սկզբունքը. «մի շարք ձեռնարկութիւններում աշխատավարձը դրոյթները սահմանւած են այնպէս, որ ծանր ու թեթեւ աշխատանքի տարբերութիւնը համարեա ջնջւում է: Հաւասարեցման հետեւանքն է այն, որ ոչ-որակեալ բանուորը չի շահագրգռւած որակեալների կարգը անցնելու եւ աշխատելով գուրկ է առաջ ընթանալու հեռանկարներից, ուստի նա իրեն «ժամանակաւոր» է հրում արտադրութեան մէջ և աշխատում է միայն նրա համար, որ մի քիչ «փող աշխատի» եւ ապա դնայ մի այլ տեղ «իր բախտը որոնելու»: Այս «չարիքը ոչնչացնելու համար» Ստալինը դիմում է Մարքսի եւ Լենինի օգնութեան. «Մարքսը եւ Լենինն ասում են, որ որակեալ եւ ոչ-որակեալ աշխատանքների տարբերութիւնը գոյութիւն է ունենալու նոյն իսկ սոցիալիզմի ժամանակ», ուստի «չարիքը ոչնչացնելու համար պէտք է վերացնել հաւասարութիւնը, զարգացնել հին գրոյթային (վարձատրութեան) սխտեմը... պէտք է կազմակերպել գործերի այնպիսի սխտեմ, որ ի նկատի առնել որակեալ եւ ոչ-որակեալ աշխատանքի, ծանր եւ թեթեւ աշխատանքի տարբերութիւնը: Ձի կարելի հանդուրժել, որ մետաղաձուլման ասպարիզում անըք փոխարող բանուորը ստանայ նոյնքան, որքան կանողը»:

Ուրիշ խօսքով, պէտք է արհեստ ունեցող եւ լաւ աշխատող բանուորին շատ վարձատրել, անարհեստ եւ ծոյլ բանուորին՝ քիչ: Այս այրուբնական ճամարութիւնը բմբուկելու համար խորհրդային իշխանութեան պէտք եղաւ անլուր աւեր գործել երկրի տնտեսութեան և աշխատաւոր խաւերի մէջ: Անողք պէսանքը իր գաժան օրէնքներով նոյն իսկ Ստալինի կէս կամակոր մարդկանց հասկացրեց, որ մեքենազէտ բանուորը եւ սենեակները աւրող սպասաւորը միեւնոյն «որակ» ու դերը չեն ներկայացնում արդիւնաբերութեան մէջ եւ, հետեւաբար, մեքենազէտը պէտք է դրել աւելի զբաւիչ պայմանների մէջ, որպէսզի սենեակ աւրողը ձգտի «որակեալ» դառնալու: Անձնական հետաքրքրութիւնն ու շահը, որ ժամանակակից տնտեսութեան մղիչ ոյժն է

*) Ստալինի ճառի այս և հետագայ կտորները առնում ենք «Պրոկրդ. Հայաստան»ից, 7 յուլիս, № 147:

հանդիսանում, ինչպէս պարզուժ է, խորհրդային տընտեսութեան զրպանակն էլ է:

Նոյն եկրակացութիւնը՝ եւ մատուրական մասնագէտներէ վերաբերմամբ: Դեռ երէկ խմբուով եւ անհատ-անհատ՝ մատուրականները դուրս էին նետում խորհրդային ձեռնարկութիւնները եւ նոյնպէս խմբորով կամ անհատ-անհատ զըւում էին Սիբիրիան աքսորով պայտը: Մասնաւոր կատարող էր հալածանքը, այսպէս կոչւած, անկուսակցականներէ դէմ: «Իրօշակ»ի նախորդ համարը կարգացողը պէտք չունի նոր փատերի: Հիմա Ստալինը հասկացել է, որ «չկայ աւելի յիմար, աւելի յետադիական քաղաքականութիւն», քան անկուսակցական մատուրական մասնագէտներին հարածելը: «Ընդհակառակը, յատկապէս նրանց, այդ անկուսակցական ընկերներին հարկատու է չըջապատել յատուկ ուշադրութեամբ, հարկատու է առաջ քաշել նրամասնատարական պաշտօններէ համար, որպէսզի նրանք համոզուեն, թէ կուսակցութիւնը իրօք զիտէ գնահատել ընդունակ, տաղանդաւոր աշխատողներին»:

Պէտք չկայ աւելլու, որ մատուրական մասնագէտներէ դերը շատ մեծ է ամէն տեսակ, բայց, մասնաւոր, խորհրդայինի նման տնտեսութեան մէջ: Առանց «հրամանատարական կորիզի» ո՛չ մի «սոցիալիզմի կառուցում» չի կարող գլուխ գալ: Իայց ի՞նչ երաշխաւորութիւն, որ այսօր «չիմար» եւ «յետադիական» հուշակաւձ քաղաքականութիւնը վաղը նորից չի դառնալ խորհրդային տնտեսութեան անկուսակցական: Տակաւն երէկ մատուրականութիւնը օրէնքից դուրս չեպտուած գանգաւած էր, որի վզին բարդում էին ամէն տեսակ մեղադրանքներ — «ինտելիկենցիա», «վնասարարութիւն», — հաւատարմութիւն էին, թէ մասնագէտ մատուրականութիւնը գիշեր ու ցերեկ միայն մի բան է երաքում՝ խորհրդային իշխանութեան տպալուծը: Դրա համար կապեր է հաստատում Պուանկարէներէ ու Իրիաններէ հետ, դրա համար վնասարարական զարանի կազմակերպութիւններ է ստեղծում, դաւեր է սարքում եւ այլն: Ինչպէ՞ս պատահեց, որ մէկ օրից միւրը այդ մատուրականութիւնը դարձաւ խորհրդային իշխանութեան հաւատարիմ, իսկ նրան հալածողները՝ «չիմար» ու յետադէմ: Այս երեւոյթը դժար կը լինէր բացատրել, եթէ մենք չգիտենայինք, որ այդ խեղճ ու ծանծաձ ժողովարանութիւնը երէկ էլ նոյնն էր, ինչ որ է այսօր, այսինքն՝ բոլորովին անմեղ եւ իր գործին նւիրած, ո՛չ, ի հարկէ, բողջելիներին հաճելի լինելու համար, այլ ի սէր իր հայրենիքի վերաշինութեան ու բարգաւաճման: Մասնաւորապէս Հայաստանի մատուրականութիւնը, որին այնպէ՞ս ցեխուցցին բողջելիները, այսուհետեւ էլ կը շարունակէ իր նահատակութիւնը: Իսկ Ստալինի խօսքերի անկողնութեան հաւատարմ. համար դեռ պէտք է սպասել:

Որակեալ բանտներէ եւ մատուրական մասնագէտներէ համար դժոխային պայմաններով միայն կարելի է բացատրել Ստալինի մատնանշած եւ այն երեւոյթը, որ խորհրդային տնտեսութեան մէջ «աշխատանքի կազմակերպումը չափազանց վատ հիմքերի վրա է դրւած. կարգ ու կանոնի, համաձայնեցած աշխատանքի փոխարէն տիրում է անկարգութիւն, խառնաշփոթութիւն. աշխատանքի պատասխանատուութեան գրգռումների փո-

խարէն տիրում է կատարեալ անպատասխանատուութիւն, դիմագրկութիւն... Պատասխանատուութեան ըզգայմունքի պակասութեան շնորհիւ աշխատողներն անխնայ վերաբերմունք են ցոյց տալիս մեքենաներին. դարգեանները կտորուծ են զանազածօրէն, բացակայում է աշխատանքի արտադրականութիւնը բարձրացնելու ազգակը: Զուր չէ, որ բանտները ստուծ են. «Մենք աշխատանքի արտադրականութիւնը կը բարձրացնէինք, որո՞ծը կը կանոնադրէինք, սակայն, ո՞վ կը դնահատի մեղ, երբ ոչ ոք ոչ մի բանի համար պատասխանատու չէ»:

Ի՞նչ է այս դուրսեցումը. «Մեր տնտեսվարները լաւ են անահանում այդ: Սակայն, նրանք լուծւում են: Երեւի նախ պատճառով, որ վախենում են ճշմարտութիւնից»: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ քանի՞-քանիներ, զանազան Դրոմաններ, Կոնգրատիւներ պաշտօնագուրի եղան ու հալածեցին միայն հնգամեակի «տեմպի» մասին կասկած յայտնելու համար: Ինչպէ՞ս կարող են այժմ «չվախենալ ճշմարտութիւնից»:

«Տնտեսվարանքից» պատասխան ստանալու յոյր կտրած՝ Ստալինն իր խելքով է որոնում երեւոյթի պատճառները եւ գտնում է — «ըլմադրութիւն», «անընդհատ աշխատանքի հնգօրեակ եւ բիրտկրատիվ: Անընդհատ աշխատանքի հնգօրեակի հետեւանքով վերացել է անհատական եւ խմբական պատասխանատուութիւնը գործարաններում. գործը տէր չունի, ոչ ոք չահագրուած չէ իր արածով, ոչ ոք պատասխանատու չէ»: Ստալինը առաջարկում է բարեփոխել կամ, ի հարկին, նոյն էակ վերացնել «անընդհատը», սահմանել բանտներէ անհատական ու խմբական պատասխանատուութիւն, վերջ տալ բիրտկրատիվին — բանե՛ր, որոնց մասին իտուլն իսկ ծիծաղելի է ժամանակակից ամէն տնտեսութեան մէջ՝ այնքա՞ն տարբական են նրանք, իսկ խորհրդային աշխարհում աւելուում են իրբեւ հրաշագործ նոր դիւտեր:

Վերջապէս, Ստալինը կանգ է առնում «կուսակման նոր աղբիւրներին» վրա. ի՞նչ միջոցով ապահովել խորհրդային տնտեսութեանը նիւթական հիմքերը:

Ինչպէս յայտնի է, խորհրդային արդիւնաբերութիւնը պահում է պետական միջոցներով, բացերը ծածկում են պետական բանկերի դրամարկից: Ստալինի վկայութեամբ, խորհրդային տնտեսավարները հոգ չեն տանում, որ իրենց ձեռնարկութիւնների հասոյթները անեն, որ հաշիւ ու խնայողութիւն լինի. նրանք դատում են այսպէս. «բանկը միեւնոյն է՝ անհրաժեշտ դումարը կը տայ մեզ»: «Փաստ է, որ վերջին ժամանակներս մի շարք ձեռնարկութիւններում ինքնարժէք սկսել է բարձրանալ: Նրանց առաջարկանք է տրւած 10 եւ աւելի սոկոսով ինքնարժէքը, իսկ նրանք բարձրացնում են»:

Ո՛ւր է ելքը: Մինչեւ վերջերս գիւղացիութիւնից հաւաքած հարկերով էր ծածկուում արդիւնաբերութեան վնասը, իսկ այժմ այդ էլ հնարաւոր չէ. գիւղատնտեսութիւնը չայտձ իր վերակառուցման շրջանում ինքն էլ կարիք ունի պետութեան դրամական օգնութեան»: Մտնում է մէկ ելք — ծանր արդիւնաբերութիւնը: «Պէտք է միջոցներ գտնել, որ ծանր արդիւնաբե-

րութիւնը՝ նախ եւ առաջ մեքենայինութիւնը, նոյնպէս կուտակումներ տայ: Այդ է էլըը»:

Արդե՞օք այդ է էլըը: Արդե՞օք մեքենայինութիւնը կարող է փակել խորհրդային արդիւնաբերութեան լայն ճեղքը: Եւ, առհասարակ, ի՞նչ է նշանակում ծանր արդիւնաբերութեան միջոցով դումարներ ճարել, երբ Երկրի ազգաբնակչութեան վճարունակութիւնը վերջին կէտին է հասել:

Մեքենայինութիւնը կարող էր իրական հասոյթի աղբիւր հանդիսանալ ազատ փոխանակութեան պայմաններում, բայց երբ տնտեսութեան բոլոր ճիւղերը պետականացած են, ո՞վ եւ ինչպէս պիտի գնէ պետական գործարանների շինած մեքենաները, ի՞նչ միջոցներից պիտի հատուցանէ այդ մեքենաների գինը: Երէկ, երբ գիւլը ապրում էր մասնաւոր տնտեսութեան շրջանում, այդ գեւո հնարաւոր էր. երկրագործական գործիքների եւ մեքենաների համար գիւղացու վճարած դրամը կը մտնէր պետութեան դանձարանը: Այսօրւայ պայմաններում, երբ մասնաւոր տնտեսութեան տեղը գիւղում բռնել է կոլտոջը, «որը ինքն էլ կարիք ունի պետութեան դրամական օգնութեան», «ծանր արդիւնաբերութիւնը» ինչպէ՞ս կարող է դրամ բերել կառավարութեան:

Ստալինի ջատագոված տնտեսութեան արատաւոր կողմն էլ հէնց այստեղ է. արդիւնաբերութիւնը պետականացեց եւ զարձաւ վնասաբեր ձեռնարկութիւն: Նոյնը պատահեց եւ հաղորդակցութեան միջոցների հետ: Հասոյթ չէ տալիս այժմ, այլ, ընդհակառակը, նպաստ է պահանջում եւ կոլտոջացած գիւղատնտեսութիւնը: Ողջ խորհրդային տնտեսութիւնը անհատութարեր է եւ կերակրուում է միեւնոյն աղբիւրից — պետական դրամարկղից: Ստալինը ուզում է տնտեսութեան մէկ անհատութարեր ճիւղի բացը փակել միւս անհատութարեր ճիւղի եկամուտներով. այսինքն՝ մէկ դատարկ զրպանից առնել եւ միւս դատարկ զրպանը լեցնել — նարաւոր բան է՞ այդ: Ի հարկէ, հնարաւոր չէ:

Եւ ինչպէ՞ս է մտածում Ստալինը գուրի բերել այդ հրաշքը. «Ո՛չնչացնել անտնտեսավարութիւնը, մորիլի-զացիայի ենթակից արդիւնաբերութեան ներքին միջոցները, արժատացնել եւ ամրացնել մեր ձեռնարկութիւններում տնտեսական հաշւարկը, սիստեմատիկաբար իջնցնել կուտակումն առանց բացառութեան բոլոր ճիւղերում — այդ է էլըք ուղիքն»:

Արդե՞օք այդ է «էլըք ուղիքն»: Ո՞րհրդային տնտեսութեան հէնց սկզբից ամէն օր անըզհատ խօսուում է անտնտեսավարութեան ոչնչացման, արդիւնաբերական ներքին միջոցների մորիլիզացիայի, ինքնարժէքի իջեցման եւ նման գեղեցիկ պահանջների մասին, բայց ո՞չ

ինքնարժէքը իջաւ, ո՞չ անտնտեսավարութիւնը ոչնչացաւ, ոչ էլ արդիւնաբերութեան ներքին միջոցները շարժեցին: Դրութիւնը քանի դնաց, վատացաւ: «Ահա-դանգներն» էլ յօգնեցին: Ձի օգնի, ի հարկէ, եւ Ստալինի այս նոր դեղատոմսը, որովհետեւ հիւանդութեան դարմանը չի փնտրում այնտեղ, որտեղ է իսկապէս:

Ստալինի մասնանշած շարիքները, անշուշտ, խիստ կարեւոր են, բայց նրանք չեն խորհրդային տնտեսութեան անկենդանութեան գլխաւոր պատճառը: Պատճառը հաստատուած տնտեսակարգի էութեան մէջ է: Այն ժամանակ, երբ ամբողջ աշխարհ շարունակում է ապրել մասնաւոր տնտեսութեան պայմաններում, դրամատիրական կարգի տակ, բոլշեւիկները ուզում են մշակոյթով ու տնտեսութեամբ յետամնաց ի երկրում, բռնի ուժերով, համայնավարական դրութիւն հաստատել: Ո՛չ ներքին պայմաններն են նպաստում դրան, ո՞չ տնտեսական հասունութիւնը, ո՞չ ժողովրդի գիտակցութիւնը, ո՞չ էլ արտաքին բարեացակամութիւնը: Եւ դուրսը, եւ ներսը տիրում է պատերազմական վիճակ: Ձէնքով կարելի է թշնամուռ յաղթել, կարելի է երկիրներ ու ժողովուրդներ նւաճել, կարելի է, վերջապէս, բռնատիրութիւն հաստատել, բայց առարկայական կացութիւնից չրիտա եւ ընդհանրութեան կամքին հակառակ ընկերային ու տնտեսական կարգեր հաստատել — անկարելի է. պատմութիւնը դեռ այդպիսի օրինակ չի տալիս: Ընդհակառակը, պատմութիւնը մեզ ուսուցանում է, որ ո՞չ մի բռնատիրութիւն, վերջին հաշուով, ժողովրդի համակրանքն ու վատահոլութիւնը չվայելող ոչ մի բեժիմ տեւականօրէն չէ ապրած ու յաջողութիւն չէ ունեցած: Բնականաբար, բոլշեւիկութիւնը բացառութիւն չպիտի կազմէ:

Բայց մեր յօլածածի նիւթը այս էջը: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ Ստալինի ճառի եւ նոր քաղաքականութեան իսկական պատկերը: Ուրեմն, ոչ նոր չըջան է բացուում, ոչ էլ մագալափ նահանջ կայ խորհրդային տնտեսութեան հիմնական սկզբունքներից: Պետական արդիւնաբերութիւնը եւ կոլտոջը մնում են անձեռնմըխելի. «տեմպերը» պահում են անփոփոխ, տնտեսավարական գլխաւոր եղանակները՝ նոյնպէս: Մի քանի փոփոխութիւններ յայտարարուած են երկրորդական խնդիրներում եւ սանձերի որոշ թուլացում խոստացում է մտաւորական մասնագէտներին: Այսքանը բաւական է՝ արդարացնելու համար Ստալինի ճառի առթիւ արտայայտուած լատեստութիւնը: Ի հարկէ, ո՞չ:

Ջուրը իր ճամբով կերթայ, մինչեւ որ պատուի մեծ ամբարտակը:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ՀՆԳԱՄԵԱԿՆ ԱՌԱՆՑ ԴԻՄԱԿԻ

I

Հնգամեակը և նրան պուլսը թաց պարզացող դըմպիկը Համաշխարհային մամուլի և հասարակական կարծիքի ճնշութեան առարկայ են: Նաև մեր մամուլը և հրատարակողները զբաղուած են այդ խնդրով: Նախ և առաջ նկատենք, որ հնգամեակի շուրջը հասարակական կարծիք ստեղծողը երկու առերես հակոտնեայ ուժեր են: մէկը հրամատարական մամուլը և միւրը՝ խորհրդային քարոզչական ցանցը: Առերես ենք ասում և հակոտնեայ կոչում, որովհետև, վերջին հաշուով, հնգամեակը, ըստ էութեան, աշխատում է միջազգային դրամագլխի համար և նախապատրաստում է միջազգային դրամագլխի տիրապետութիւնը տարածել նաև «աշխարհի մէկ վեցերորդի» վրա: Պարզենք մեր միտքը:

Դրամատիրական մամուլը հնգամեակի և դըմպիկի շուրջ արած քարոզութեամբ նպատակ ունի ներկայ տնտեսական՝ ճգնաժամի ժամանակ տազնապի ենթակայ ժողովրդական զանգաձններին համոզելու, որ տազնապի բուն հեղինակը խորհուրդներն են, մինչդեռ խորհրդային ամբողջ արտաքին առևտրի շրջանառութիւնը համաշխարհային առևտրի 2 և կէս առ հարիւրն է միայն: Դրամատիրական հասարակական կարծիքը քստեղծելը այդ խնդրի շուրջը հետապնդում է միայն մի նպատակ՝ հեռացնել զանգաձնների ուշադրութիւնը, որ նա չպահանջի յետպատերազմեան ճարտարաբանական կատարելագործման արդիւնքները իր օգտին:

Համաշխարհային տազնապի հիմնական պատճառը յետպատերազմեան արդիւնաբերութեան փթթումն է: Պատերազմի տարիներին ժողովուրդները մնացին գուրկ իրենց սպառողական պահանջները լրիւ կերպով բաւարարելու հնարաւորութիւնից և պատերազմից յետոյ այդ ստորասպառումը կարճ ժամանակում լրացնելու մէջ է ներկայ տնտեսական տազնապի հիմքը: Այդ պատճառով էլ տազնապի շրջանը երկար է տևում: Պատերազմից յետոյ, արտապարզ սպառումը խթան հանդիսացաւ արդիւնաբերական ուժերի արագ զարգացման, որով մեծ զարկ արեց ճարտարաբանական հասարակագործման՝ ուսցիոնալացում, աշխատանքի գիտական կազմակերպում՝ անընդհատ արտադրական դասիով և աշխատանքի ծայրայեղ բաժանումով: Միև յարակից երևութիւններ, ինչպէս չինական, ուսական, հնդկական շարժումները, արծաթի անկումը և այլն տազնապը սրող մասնաւոր երևոյթիներ են*): Դրամա-

տկը դասակարգել ահա իր յետպատերազմեան, արդիւնաբերական փթթումի շահերը պաշտպանելու համար է, որ աշխատում է տազնապի պատճառն ու վտանգը ցոյց տալ հնգամեակի:

Միև կողմից, խորհուրդների քարոզչական ցանցը վեր է հանում հնգամեակը, իբրև նոր տնտեսական հրաշք: որը դրսևտի պիտի վերածէ խորհրդային Միութիւնը, պիտի գերազանցէ Ամերիկան, տնտեսական հակայական կառուցումների նկարագրութիւններով լեցնում է համաշխարհային մամուլը և այլն: Այդ քարոզչութեանց նպատակն է հնգամեակի շուրջ հետաքրքրութիւն ստեղծել, որի պէտքը ունեն խորհուրդները երկրի ներսում: Մտրկացած և կիտարաց երկրի զանգաձններին խորհրդային մամուլը՝ օրը օրին հրամցնում է օտար կարծիքներ հնգամեակի մասին, իբրև համոզելու միջոց, որ հնգամեակին է միայն փրկութեան խարխուլը:

Իոլլեկիւնեան քարոզիչները իրենց որոշ արդիւնքը ունեցան արտասահմանի հասարակական երեք խաւերի մէջ. ա) դրամատէրեր, որոնք պետական երաշխաւորութեամբ մեծ շահեր ձեռք բերին հնգամեակի համար նիւթեր մատակարարելով. բ) բարձր ճարտարաբանական մտաւորականներ, որոնց, իբրև մասնագէտներ, հետաքրքրեց հակայական կառուցումների ծրարիքը, և յատկապէս այն միջոցները, որով այդ ծրագրիները պիտի իրագործուէին: Եւրոպական բարձր տեխնիքական մտաւորականութիւնը, իբրև դրամատիրական դասակարգի մի մասը, դեկալվարում է հակայական արդիւնաբերական ձեռնարկներ, ինչպէս Շնէյդլեի Քրէյզօ Ֆրանսայում, Կրուպ, Սիմէնս՝ Դերմանիայում, Եվալա՝ Չեխոսլովակիայում և այլն: Այդ ճարտարաբանական մտաւորականութիւնը իր վարած արդիւնաբերական ձեռնարկները դարձնեցնելու համար իր գործունէութեան ու ժամանակի մեծ մասը «վատնում» է ընկերային խնդրի վրա, որովհետև ձեռնարկութեան մէջ ամէն մի նորոյթ, արտադրական ամէն մի նոր ձեւ մինչև որ իր արտադրութիւնը չզտնի կազմակերպւած բանտորութեան պայմանադրի մէջ, գրեթէ անգործադրելի է: Այդ ընկերային խնդրը սանձում է ճարտարաբանական մտաւորականութեան թռիչքները, մինչդեռ խորհուրդները այդ խնդիրը «լուծել» են բանտորները աշխատում են անընդհատ և անպայման, թէկուզ կիտարաց ու Չեխոսլովակիայի հակոզութեան տակ: Ճարտարաբանական մտաւորականութեան «իզգալը» հէնց այդ է: գ) Տնտեսութիւնից չհասկացող և խորհրդ. Միութիւնը չհանաչող մտաւորականութիւնն է, որն իր շուրջը չի տեսնում իրական կեանքը, այլ միայն մահերեւոյթի կերպով հետևում է օրւայ անց ու դարձին, լինի այդ արկած, նախարարական տազնապի թէ գործադուլ: Տնտեսութիւնից նա կարողում է միայն սեղանաւորական և սակարանային տեղեկութիւններ, յաճախ զգայացունց արտադրութիւններով: Առանց թնապատութեան ընդունում է, ինչ որ գրուած է թերթի-

*) Մամուտրապէս անգլիական տազնապը, օրինակ, արդիւնք է նայն այն բանի, որ Անգլիան հին արդիւնաբերական երկիր լինելու շնորհիւ իր պետականօրակառուցմամբ իրեն գրեթէ գերծ պանեց արդիւնաբերական նոր կազմակերպչական ձեւերից, երկրորդ՝ պատերազմի կարիքների համար ստեղծեց գաղութների արդիւնաբերութիւն:

րում: Բուլղերիներն այս դիրահանատութիւնը օգտագործեցին մեծ շահերով:

Ասա այս պայմանների հետեանքով արտասահմանում դրմպինդը ներկայացուցաւ է իբրև համաշխարհային արդիւնաբերութիւնը զայցայց մի միջոց, իսկ Ռուսրդը՝ Մուսթեան սահմաններում՝ որպէս համաշխարհային յեղափոխութեան ուժով մի աղղակ: Այն ինչ, զրմպինդը ոչ թէ խորհրդային տնտեսական ուժի հետեանք է, այլ արդիւնք է զաղաքական, ներքին թուութեան: Ռուսրդային իշխանութիւնը ստիպուած է ժողովրդի ունեցածքը խլել և վաճառքի հանել, որպէսզի կարողանան արտասահմանի վճարումները կատարել և Կոմկուսի ու Կոմսոմոլի շարքերի վստահութիւնը չկորցնել:

Կարծուցներ կան, թէ զրմպինդը յեղափոխականացնող նպատակ ունի, այսինքն՝ զայցայցիով դրսի շուկաները՝ աւելացնել անգործութիւնը: Թերևս բուլղերիները նման միտք փայտարում էին, բայց, ինչպէս ասացինք, նրանց միջոցները այնքան՝ սահմանափակ են, որ հազիւ թէ կարողանան լուրջ ազդեցութիւն ունենալ համաշխարհային արդիւնաբերութեան ընթացքի վրա: Հնգամեակի գլխաւոր կողմը, անշուշտ, նրա արտաքին անդրադարձումը չէ, այլ ներքին արժէքը: Ուստի, անցնելը հնգամեակի քննութեան, որպէս տնտեսական ծրագրի:

II

Նախ՝ ի՛նչու ծագեց հնգամեայ ծրագիրը:

Հնգամեակի բուն պատճառը, ի հարկէ, յեղափոխութիւնից առաջ եկած քայքայումն է: Ռուսրդները մինչև հնգամեակի հասարակ գալը փորձեցին «գերականգնաձև շրջան»ով հասնել դէժն նախապատերազմեան մակարդակին, բայց թիփուած ջանքերն ի գուր կուտան Նեպի պայմաններում, որովհետև դրամալիսի կուտակումը զաղաքական պատճառներով խուսափում էր տեւական կամ երկարամեայ ներդրումներից: Նախապատերազմեան կացութեան հասնելը մէկն է հնգամեակի ծրագրի հրահրման:

Հնգամեակը, իբրև տնտեսական շինարար ծրագիր իր ձևակերպումից յետոյ իր վրայ կրում է հետեւեալ ձգտումները.

- 1) Ռուսաստանի տնտեսութեան նախապատերազմեան մակարդակը, որին հասնելը ինչդիր է բուլղերիներին համար:
- 2) Ռուսրդային Միութեան զանազան մասերի կապումը Ռուսաստանին ոչ միայն զաղաքական այլ և տնտեսական կապերով: 1917-18 թվ. փրկումը և անդամահատումը հանդիսա չի տալիս բուլղերիներին և այն մասնազէտներին, որոնք աշխատակցում են նրանց: Քիլոզումը և անջատումը ազգային բազկացուցիչ տարրերի շատ հեշտ տեղի ունեցաւ, որովհետև տնտեսական շարքերը նրանց մէջև խիստ թոյլ էր: Ազգայնական այս ձգտումը կարմիր թիկն պէս անցնելու է հնգամեակի գործնականում: Հաստատելու համար բոււական է մի քանի օրինակ մեզ մօտիկ միջավայրից. Հայաստանում տուժի և պէճագ հանելը, որոնց պապուման շուկան քայքայարար դուրսն է. պարարտանիւթ արտադրելը

(Բիմչին-Ձորագէս) դրսի համար, երկաթը, Դաշքեաստից հանելը, իսկ ձուլարանը Ղբիմ շինելը, շէկիտուներով բամբակ ցանելը, իսկ ցորենը Ռուսիայից բերելը: Օրինակները ասելից ցայտուն են Ուկրայնայի և Ռուսաստանի մէջը:

3) Կոմունիստական Կուսակցութեան հաւաքական կերակրումը և արտօնելու կացութեան պահպանումը: Նէպի ժամանակ թէ՛ դիպացուցութիւնը, թէ՛ քաղցինի տարրը և թէ՛ մասնաւոր ձեռնարկութիւններում աշխատող բանուորութեան մի մասը ձեռք բերին նիւթական որոշ անկախութիւն, իսկ Կոմունիստական Կուսակցութեան անդամները տեսան, որ իրենք թէ՛ և յեղափոխական ստղամարտիկներն՝ են, բայց և այնպէս մեծ մասամբ պարտուորւած են վերադառնալ այդքելու նիւթական նախկին պայմանների մէջ, բացի մի մասից, որը դարձել էր պետական պաշտօնէութեան հիմնական խաւը: Կուսակցութեան Նեպի զաղաքականութիւնը ի վիճակի չէր հաց տալու բոլոր կուսակցականներին: Արդիւնք՝ ներկուսակցական դժգոհութիւններ, պայքար ու պատակտում: Կուսակցութիւնը պայթելու վրա էր, և Նեպի վերացումն ու տնտեսական գործունէութեան լրի պետականացումը միջոց համարելից բոլոր կուսակցականներին համար սպահովելու արտօնելու հացը:

4) Նոր սերնդին ոգևորութեան արդիւնք մտապահարարելու պահանջը: Նոր հասած երիտասարդութեան համար այլևս անրովանդակ խօսքեր էին ցարական բռնութիւնները, ազնուականների կեղեքումը, գրամատիրական հարստահարութիւնները և այլն և այլն: Նոր սերունդը այդ ամենը չէր տեսնել և հակառէտ էր տեսնելու նոր իրաւակարգի բացերը: Ձգացել էր նաև քաղաքացիական կռիւների «յեղափոխական բռնատիրական»: Յեղափոխական գործունէութեան ապարկչ չկար, և երիտասարդութիւնը պիտի ընթանար ներկայ ընդդիմադիր ուղիներով: Նոր ձգտումներ և նոր իդէալներ երիտասարդութեան — ահա հնգամեակի գաղափարական հիմքը:

5) Հնգամեակով երկարաձգել խորհրդային կարգը, ինչքան որ հնարաւոր է. ստամոքսը կտառանելու հեռունակըը կարծանել պետական հաւասարմութիւնից կախած, որովհետև Նեպը որոշ չափով ստամոքսները կտառանելով՝ այնպիսի տնտեսական յարաբերութիւններ էր առաջ բերել, որ անհրաժեշտօրէն տանում էր նաև դէպի «քաղաքական նեպ»: Պարզ՝ կուշտ քաղաքացին երաւունքներ էր ուրդել:

Այսպիսով, հնգամեակի հիմքում տրւած են տարբեր ձգտումներ: Եթէ նա լինէր զուտ տնտեսական՝ շինարարական երևոյթ, նրա տեսնիկ իրազորման մասին, թերևս, կասկածել չէր կարելի: Փարստոնները միլիոնաւոր ստրուկներով բուլղեր շինեցին, չլուրի կը գար և հնգամեակը: Ինչքին հնգամեակը համեմատած աշխարհի մէկ վեցերորդի հետ, շատ փոքր ծրագիր է: Ձէ՛ որ հնգամեակ ասածը Ռուսրդ. Միութեան մէջ փոխարինում է պետական ու համայնական նախաձեռնութիւնն ու շինարարութիւնը, ընկերակցութիւնները, ընկերակցութիւնները, ընկերակցութիւնները և բարոյական անձանց, ինչպէս նաև 30 միլիոն ընտանիքներից բաղկացած տնտեսական միաւորների նախաձեռնութիւնն ու շինարարութիւնը: Եթէ արժէքազուրկ խորհրդային բուլլիով կազմած

Տեղամեակի նախահաշիւը բաժանելը միայն 30 միլիոնի, կը ստացել շնչին մի գումար: Օրինակ, 1930-31ի Տեղամեակի նախահաշիւը մտն 5 միլլարը խորհրդային բուրժիէ և, այսինքն ընտանիքի զլուխ 165-167 բուրժի: Բուրժիէի իրական դեռողական կարողութիւնը հաւասար է մէկ ֆրանսական ֆրօթէ ֆրանկի, այնպէս որ Տեղամեակը շատ համեստ ծրագիր է և իր անտեսական կարողութիւնը կ'իջ լրէւ իրականանայ էլ, կը հաւասարւի 1913թ. Ռուսաստանի մէկ տարւայ անտեսական տարողութեան մէկ բառորդին: Պարզ, ամբողջ Տեղամեակը հաւասար է 1913ի անտեսական երեք ամիս:

Հնգամեակի եւրոպական հիմքը պիտի կազմէին արեւտեսական մասնաւոր հաւասարից, այսինքն՝ զիւղացիութիւնից զածած միջոցները, բայց որովհետեւ Տեղամեակը նաև կուսակցութիւններին կերակրելու միջոց էր, համայնական տնտեսութիւնների կազմումը ջաջարչից Տեղամեակի եւրոպական հիմքը և խորհրդային իշխանութիւնը՝ սկսած գործը ստեղծելու համար ստիպւած եղաւ դիմելու տպագրական մեքենային, որի հետևանքն եղաւ ինֆլացիան (թուլից գրամի գերարտադրութիւնը) իր բոլոր յատկութիւններով: Միւս կողմից էլ համայնական տնտեսութիւնները բազմանալու առաջ թերեց զաղաքական և նշխարական բարդութիւններ: Գիւղացիութիւնը իր ձեռով ըմբռնեց համայնական տնտեսութիւնը և փորձեց հրապարակ գալ իրրև զիւղացիական միութիւն, որպէս առանձին դասակարգ, որը կարող է օրինական ճանաչարհով իշխանութեան զուտը բախել և ելմական բարդութիւններ հանել, որովհետև պետութիւնը յանձն էր առնում մասակարարել համայնական տնտեսութիւնները: Մրան հետևեց նահանջը. սկսեցին դարկ առլ խորհրդային տնտեսութիւններին (սովխոլ), այսինքն՝ պետական անտեսութիւններին, որտեղ աշխատողները միայն վարձու բանւորներ են և ոչ թէ բաժնետէրեր*), ինչպէս համայնական տնտեսութիւնների մէջ:

Նոյն իսկ այս համեստ ծրագիրն իրագործելու համար խորհուրդները դիմեցին բոլոր սպառողական աւարկաների գլխարածամանը շատ անբաւարար շարիով, մտցրին փաստօրէն ազգաքանակութեան մեծամասնութեան համար ոչ թէ հացարածին, այլ սովարածին: Սկզբում արտադրական բանւորները արտօնեալ բաժին ստացան, բայց հետզհետէ նրանք էլ հաւասարեցին միւսներին: Այժմ արտօնեալ հաց ստանում են միայն կամուրջատները: Հնգամեակի իրականացման թափը արագացրին, ժողովրդին, և յատկապէս, կոմերիտականներին հաւասարեցին, թէ Տեղամեակի իրագործումով կը դալ առատութիւն. բայց առատութիւն չեղաւ, բացի դժգոհութիւններից: «Ռորհրդ. Հայաստան» թերթը բազմաթիւ անգամներ հրապարակեց երիտասարդական ժողովներում եղած «անպատկառ» արտայայտութիւնները, թէ Տեղամեակը մեզ ուշինչ չի տալիս, թէ ստիպում էք ծով սպանել, որպէսզի երազ տեսնենք, ինչպէս որ մեր սրտէրները և պապերն են քարոզել:

*) Համայնական տնտեսութեան անդամները բաժնետէր են սահմանափակ իմաստով, որովհետև եթէ հեռանան, չեն կարող յետ ստանալ համայնական տնտեսութիւնը բերած արտը, կենդանիները և այլն:

Սակայն եղած են պարզաներ, էրբ որեւէ դործ նախաձեռնողները այնպէս են խուճում, որ այլևս նահանջի ճանապարհ չի մտնում: Նոյնը պատահեց և բուրժիէիներին հետ. Տեղամեակը սոցիալիզմ է, Տեղամեակը ամէն ինչ է, նահանջը կը նշտանակէր նաև իրաւակարգի վերջ: Բայց դուրթիւրը այնպէս էր սրել, որ պէտք էր գտնել մի ելք. և գտնեց վարդաբուրժուած նահանջի մէջ: Պետական հաւատարմութիւնից կախուած հացը հնարաւորութիւն տուց նման նահանջի: Մայիս 1ից մտցրին խոզրասպտ, այսինքն՝ սովորական դրամատիրական, մի սկզբունք, որ ամէն մի ձեռնարկ պետութեան պէտք է տայ շահ, կամ գէթ իր էլքն ու մուտքը պէտք է հաւասարակաւ: Խոզրասպտը ապահովելու համար շարժողեցին աշխատանքի կազմակերպման նոր հրահանջներ: Եօթամեայ աշխատանքի օրը փաստօրէն վերացեց «բանւորների յոժարակամ քաշարկութեամբ»: Յայտարարեց, որ այսուհետև բանւորը պատասխանատու է դործարանին պատճառած հարուստի, մեքենաների, գործիքների վնասի համար, մտցեց գործարքային դրութիւնը, հատով աշխատանքը, ազատ պետական առևտուր, այսինքն՝ Թանգ դներով կարող էս ուզածդ ունենալ:

Խոզրասպտն, ի հարկէ, դրամատիրական սկզբունքի յաղթանակն է. այս միջոցները զնահատելիս Մոսկուայի գերման մամուլի ֆրոնտալից ճարտարապետ Բուսաչուկոտը գործ է ածում «Տակայնդափոխութիւնը վերելից» միանգամայն տեղին որակումը, որովհետև խորհրդային արդիւնբերութեան կազմակերպչական նոր ձևը լիովին համապատասխանում է պետական դրամատիրական սկզբունքին. բաւական է փոխել արդիւնբերական ձեռնարկների զեկալարներ իրաւական յարաբերութիւնը, որպէսզի ամբողջ տնտեսական գործի մասնաւոր դրամատիրութեան: Ռորհրդային տնտեսութեան կազմակերպչական ձևը վերջին փոփոխութիւններից յետոյ պատրաստ է նման փոփոխութիւն մարտել առանց վերիվայրումի:

III

Հնգամեակի էութիւնը պարզելուց յետոյ, հետաքրքրական է տեսնել նրա անդրադարձումը Հայաստանի տնտեսութեան վրա: Հայաստանը Ռորհրդային Միութեան մասն է. ինչ է ստանում նա Տեղամեակից:

Հնգամեակի անդրադարձումը Հայաստանի վրա շատ աւելի ծանր է և կեղեքը, քան Ռորհրդային Միութեան միւս մասերում: Հիմնական պատճառը զաղաքական է, որովհետև Հայաստանի աշխատողները դիրքը և զաղաքական պայմանները այնպէս են, որ նրան անտեսելը և ուրիշներին զոհարելը աւելի հեշտ է կենտրոնի համար: Երկրորդ՝ Հայաստանի թէ՛ խորհրդային և թէ՛ կուսակցական մեքենակ կազմում է դրտեցիներէց, եկտրներից, թէ՛ և հայ, բայց ուսուցած է: Հայաստանը վերջին երկու տարին դարձել է մի տեսակ պատուաւոր աքտորավայր կոմունիստ տականքների, որոնց ներկայութիւնն ու գործունէութիւնը ներքին Ռուսաստանում նոյնիսկ խորհրդային կտաւարութիւնը չի կարողանում հանդիստել:

Հնգամեակի առաջագրութիւնները Հայաստանում

երկու տեսակի են. Ռուսաստանի համար և Հայաստանի համար: Ռուսաստանից ուղարկած մեքենան, ինքնին հասկանալի է, ո՞ր տեղ հնգամեակի այն մասին, որ Ռուսաստանի շահերին է ծառայելու: Եւ սկսեց Հայաստանի կեղեքումը: Առաջին հերթին հրապարակ նուազ ինչ գնով և ինչի, 25,000 հեկտար բամբակ ցանելու ծրագիրը: Չեկան, հարածայինները, թուռցիկ բրիգադները և վերջում (օրինակ՝ Դուրգուզուլիի շրջանում) կարմիր բանակի ուսուսկան զորամասերը բամբակի ցանքը հասցրին 26,500 հեկտարի, բայց իրենց գնով: Մինչև ներկայ տարին բամբակցան շրջաններում գերագիններն իրենց հողամասերի մի մասը ցանում էին ցորենով, գարեով, խոտով՝ իրենց ընտանիքների և անասունների նւազազոյն կարիքները ապահովելու համար: Սյուսեհուս նրանց ուռնիքը ու ահրը հողալու է կառավարութիւնը, իսկ իրենք պէտք է բամբակ հասցնեն: Արդիւնքը դժւար չէ երեակայել. սով ու հարստահարում:

Հէնց որ մայիս 20ին բամբակի 1931ի ծրագիրը կատարեցին, հրապարակ եկան Անդրկովկասի և Երեւանի «հարածայինները» և 1932 ծրագիրը 53,000 հեկտարի հասցրին: Որտեղից պիտի գտնեն շուրք, չէ՞ որ բամբակը յատկապէս շրի պէտք ունի: «Ամերհոլային» Հայաստանի ամային համարները թելադրում են դիշերային աշխատանք և գիշերային ոտոզումի ներդրումով, ինչպէս նաև կանանց աշխատանքի օգտագործում: Առաջ ընչազրկում, կիսաքաղճ պարտադիր աշխատանք, այժմ գիշերային ոտոզում և կանանց պարտադիր աշխատանք: Չպէտք է ենթադրել, թէ այսպէս բամբակով Ծիրակի հիւսածեղէնը գործարարը լրիւ կերպով պիտի բաւարարի Հայաստանի քնակչութեան հազուատի կարիքները, ո՛չ. թէև Լեւինականի շուշահակները 10 հազարի են հասնում, թէ և օտար մասնագէտներ են բերած, բայց և այնպէս արտադրում է միայն րեպ (ամբերիկան) և յատկապէս թել, որը, ըստ Վիկննայի թերթերի (19, VI 1931), Վիկննայի խորհրդային ներկայացուցչութիւնը ծախում է 20 առ հարիւր աւելի փոսն գնով, քան ամերիկեան ապրանքը:

Բամբակից յետոյ Ռուսաստանի պահանջն է հացամթերումը: Թէև խորհրդային վիճակագրողներն էլ (օր. Պ. Արէլիան) Հայաստանի հացի բացը 2 միլիոն փութ են դնահատում, բայց և այնպէս կատարում է բոնի հացամթերում. Հայաստանի հացահատիկային շրջաններից հաւաքում են հաց կերակրելու համար դաշտային բամբակացանին, ուսուսկան բանակը և պաշտօնէութիւնը: Լեռնային մասերի գերագացուն թողնում է այնքան հաց, որ սովից չմեռնի: Մնացածը տարւում է դաշտային գիւղացուին, որ նոյնպէս սովածահ չլինի և իր արտոջ համար բամբակ արտադրէ, որպէսզի այդ բամբակը տանէ Վիկննա ու ծախէ փոսն գնով աւտորիական բուրժուաններին:

Բամբակին և հացամթերման հետևում է մսամթերումը: Առաջին երկուսն այս տարի Հայաստանում գերակատարած են, իսկ Վրաստանի և Ալբերջիանը թերակատարել են: Մսամթերումը ծրագրի չունի. առաջադրած է որքան կարելի է շատ միս մթերել — սահման քաջաց գէնն իւրեանց — դրա համար ամէն տաս օր նոր ծրագիր է կազմում: Կենդանիները ոտքեր ու-

նեն, այդ է պատճառը, որ մսամթերումը դանդաղում է, բայց, ի հարկէ, վերջ ի վերջոյն, պիտի գերակատարի:

Բացի այս մթերումներից Ռուսաստանը Հայաստանից պահանջում է քար (Արթիկի տուֆ), պեմզա և գրանիտ: Այս երեք ձեռնարկութիւններն էլ իրենց հրահանգած ծրագիրները գրեթէ կատարում են: Երեքն էլ քարահանքեր, ուր կապիտալ ներդրումներ արդիւնաբերացման իմաստով գրեթէ չկան, նոյնիսկ տնակներ կամ բանուրական ներակացարաններ չունեն գոհացնելու համար ամբողջ բանուրութիւնը: Բանուրների ձեռքը տրւած բահերն են միակ դրամադուլիւքը, որ Ռուսաստանը տւել է Հայաստանին, այն էլ այն պատճառով, որ առանց բահի և ջրունգի հնարաւոր չէ շահագործումը: Արթիկի տուֆը աշխատանքի առաւանտում է: Նոյնը պէտք է սակ և պէմզայի ու գրանիտի նկատմամբ: Գրանիտի, այսպէս կոչուած գործարանը, նոյնիսկ տաշելու անհրաժեշտ գործիքներ չունի. մարդիկ գրեթէ եղունգով են տաշում:

Քարերից յետոյ միջին տեղ են բռնում (այսինքն, հարկաւոր են թէ Հայաստանին և թէ Ռուսաստանին) պղինձը և հիւսածեղէնը: Հիւսածեղէնի մասին արդէն խօսեցինք, լրացնենք միայն, որ հակառակ այն բանի, որ հնգամեակը պիտի վերածէր Ծիրակի հիւսածեղէնի գործարանը կերպասարւեստի մի կենտրոնի, Ռուսաստանը հնգամեակի առաջադրանքը թելի է վերածել: Կերպասարւեստի նոր կենտրոնը դէմ է կենտրոնական Ռուսաստանի շահերին և խոզրաւայտի դէպքում հում նիւթի կողքին գտնուող հիւսածեղէնի կենտրոնը կարող էր թէ ներկայիս և թէ, մասնաւոր, ապագային տնտեսական մտքով հարւածել Իւանօ-Վոզնեսենսկին:

Նոյնը և պղինձի խնդրում. պղինձ Ռուսաստանն ունի շատ շատ, բայց ներկայիս պէտք ունի և վարչական կարգով ուրում է դէթ նախապատերազմեան մակարդակին հասնել, մինչդեռ պղնձահանքերը քարահանք չեն և այնտեղից ցանկալի արդիւնք ստանալու համար անհրաժեշտ է նախապէս կապիտալ ներդրումներ անել. Ռուսաստանը ծրագրում է տալ, գործւ են Երեւանի թերթերը, բայց հնգամեակի վերջը մտնելով է, իսկ շուշահակի ոչինչ չկայ դեռ:

Իսկ ի՞նչ ընթացք ստացան հնգամեակի առաջադրութիւնները Հայաստանի համար: Առաջին հերթին Երևան-Աղստաֆա երկաթուղայինը. նա շուրջ ընկաւ. նոյնիսկ թղթի վրա գլուխ չեկաւ: Յետոյ՝ խճուղիները. հնգամեակի առաջին երեք տարում միայն 6 կիրոմետր խճուղի է շինւել ըստ խճուղային վարչութեան տւեակների: Ինքնաշարժերի սպասարկութիւնը՝ մարդատար թէ բեռնատար՝ պիտի աւելացնէին, նոյնիսկ որքան մարդ և բեռ տեղափոխելը հրապարակեց միւլ եօթնշանեան թւերով: Բայց փաստօրէն Հայաստանի Հանրապետութիւնից ժառանգած ինքնաշարժերը հետազհետէ փչացան, իսկ տեղը նորերը շատ քիչ կան:

Ռուսաստանը խոզրակները պիտի տար Երևանի ու Ծիրակի ջրուղիներն և կայուղիներ պիտի շինէին: Մոսկալում բաժանում կատարելու Հայաստանին բաժին չհասաւ:

Հնգամեակի միւս ձեռնարկներն են Զորագէտի,

Բանաբեռի երկտրակայանները, Յեժնը և Ղուերի որակումը:

Հայաստանը այսպէս ճգնելուց, նրա ամբողջ կենսական հիւթերը Ռուսաստան տանելուց յետոյ, տեսնե՞ք թէ Հայաստանի համար եղած հնգամակի ձեռնարկները Մոսկւան ի՞նչպէս է իրագործուած: Խօսքը ստանջ Հայկենտարածկոմի պալատնաթերթ «Ռորհրդ» Հայաստանին (№ 131 6 յունիսի 1931): «Հեռագիր հարկովի «Պրոլետար» բերթի խմբագրութեան, պատեն՝ ընկ. Կալինինի անամ ելեկտրո-մեխանաշինարարական գործարանին: Այլանվերդու պղնձարդիւնաբերութեան կոմբինատը 1929 թի յունիս 22ին համապատասխան պայմանագրով, հարկովի ընկ. Կալինինի անամ ելեկտրո-շինարարական գործարանին 464 ձիու ուժանոց երկու դիզելի պատեր է տւել, որը համաձայն պայմանագրի պէտք է յանձնուէր կոմբինատին 1929 թի նոյեմբեր 15ին: Սակայն, հարկովի վերալիշեալ գործարանը այդ պատերները կատարելու մէջ բերացել է միջշե օրս, որը խիստ բացասական կերպով է անդրադարձուում պղնձի պլանների կատարումն վրա: Այս հարցի շուրջ ստեղծուել է իսկական վայակիտա — մի սիւսայական գործ, բազկացած 63 բերթից գանձագան հեռագրերից աւ գրութիւններից: Վերջերս Այլանվերդու կոմբինատը մի շարք եեռագրերից յետոյ ստացել է դիզելների մի քանի մասերը: հարկովի գործարանը յոստացել է ուղարկել 1932 թի յունուարին. մի ժամկէտ, որ կարող է խոշոր հարւած հասցնել պրլանների կատարմանը: Կերպայումս Այլանվերդու համաժեռն ու ձուլարանը ելեկտրո-էներգիայի խիստ կարիք են գզում, իսկ ամառայ ամիսներին, երբ հիդրոկայանի ջուրը էջանում է, համեքիի դրութիւնը անկանելի է դառնում: Կիստի ունենալով վերալիշեալ դրութիւնը խնայում ենք Ձեր բրիգադների միջոցով տեղն ու տեղը և անյապաղ պարգիւ ձգձգման պատճառները և միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի կարն ժամանակիայ ընթացում ուղարկեն պատիրւած դիզելները: «Յոսիդային յայտարար» խմբագրութիւն»:

«Ռորհրդ» Հայաստան»ի նոյն համարում տեղ է դրուել և հետեւեալ գրութիւնը: «Հեռագիր «Պրոլետար» և «Ջանդուտարպիզացիա» խմբագրութիւններին. հարկովի ելեկտրո-մեխանիկական գործարանի կողմից գեներատորներ ժամանակին չուղարկելու հետևանքով վիժում է Ջորագէտը ժամանակին արտաբերու գործը, համաձայն կնքուած պայմանների գեներատորներից առաջինը պէտք է ուղարկուէր անջեալ տարւայ հոկտեմբերին, իսկ երկրորդը այս տարի յունուարին: Այդ ժամկէտները խախտուած են գեներատորների պատրաստում ժամկէտը երկարացնելու ժամանակ, միտքեական ելեկտրոմիաբարումը հաւատացրեց մեզ և պլանաբորոյ օրգաններին, որ կատանով Ջորագէտի ժամանակին աւարտումը ի հաշիւ մտնածի ժամկէտի կրճատում: Սակայն, հարկովի ելեկտրոմիախանիկական գործարանից ստացւած վերջին տեղեկութիւններն ասում են, որ գեներատորներից մէկը պատրաստ կը լինի միայն հոկտեմբերի կէսերին, իսկ երկրորդը մտաւարպպէս նոյեմբերի վերջերին: Բացի դրանից, անթոյնարքիի դանդաղկոտութիւն է նկատուում ևս Ջորագէտի մնացած ելեկտրո-սարքաւորումը ուղարկելու գործում,

որը դեռ 1929 թիւն կնքուած պայմանագրով իր վրա է վերցրել միտքեական ելեկտրո-միաբարումը: Ջորագէտի կառուցումը ժամանակին աւարտում է: Անիրաժեշտ է ժամանակին հասցնել սարքաւորումը: Ենդրում ենք աղոյի գործի ընթացքի վրա, որպէսզի հմարաւոր լինի Ջորագէտն աշխատանքի կոչել միշտ ժամանակին: «Յոսիդար» Հայաստան»ի խմբագրութիւն»:

Մեկնարանութիւնները աւելորդ են, միայն նկատենք, որ Խաղովի վերալիշեալ գործարանը ըստ Մոսկուայի «Եկոնոմիչեսկայա ժիզն» թերթի, հնգամակի իր ծրագիրը գերակատարել է երկու և կէս տարում: Պէտք է ենթադրել, որ Հայաստանի պատէրները կամ կատարել և ուղարկու են Մոսկուայի հրահանգով ուրիշ տեղ և կամ արտաքուսական ծրագրի մէջ չեն եղել, և Մոսկւան աչքակապուով է խաղում:

Ինչ որ վերալիշեալ ձեռնարկներում կատարել է հողի, բահի և քարի աշխատանքն է, ինչ որ Մոսկւան պիտի տար՝ չկայ ու յայտնի էլ չէ, թէ պիտի լինի: Եթէ 200 հեկտար բամբակը Եւրոպա դրկէր որևէ սովետական միջնորդի, 20 օրում պահանջուած դիզելները և գեներատորները տեղ կը հասնէին, իսկ Մոսկւան 29 թից է վեր մտա 50 հազար հեկտարի բամբակը տարել և փոխարէնը երկու դիզել մեքենայ չի կարողանում հասցնել:

Միւս ձեռնարկներից Հայաստանի համար կենսական անհրաժեշտութիւն է Յեժնը (ցեմէնտի գործարում): «Ռորհրդ» Հայաստան»ը իր 4 յունիս համարում գրում է. «Ապրիլի 13ին, երբ լսեց ընկ. Մակարովի գեկուցումը շինարարութեան ընթացքի մասին, բանուորութիւնը խանդավառութեամբ արձանագրեց, որ Յեմշինի աւարտումը օգոստոս 1ին լիովին հնարաւոր է*): Սակայն, այսօր պարզոււմ է, որ ելեկտրո-սարքաւորումը շրդ եռամեակում չի ստացնել և երրորդ եռամեակում իսկ նրա ստացումն ապահովուած չէ: Բացի դրանից, եթէ ելեկտրոմեքենաները նոյնիսկ այսօր ըստացնեն, նրանց սարքաւորման համար կը պահանջուէ 4-5 ամիս»:

Նորի վիճակում է և Երևանի ելեկտրաբարը, որի կառուցումը այս տարի պիտի վերջանար, բայց յետաձգեց 1932ին:

Այսպիսով, հնգամակի երեք տարին անցնում է, բայց Հայաստանը դեռ ոչինչ չի ստացել իր տուածի փոխարէն: Ինչ որ Ռուսաստանի համար է, կայ և առնուած է կանխիկ. ինչ որ Հայաստանին է վերաբերում, մտում է թղթի վրա և «պիտի»ների սահմանից դուրս չի գալիս:

Հնգամակի ձեռնարկներից մնում է Ղուերի ոռոգումը, որի կացութիւնը «Ռորհրդ» Հայաստան»ը չի լուսարանում, ուստի մենք էլ վերապահ ենք: Յայտնի է միայն մի բան, որ եթէ Ղուերը ներկայ պայմաններում ոռոգուին էլ, պիտի յատկացնեն խորհրդային տրեստութեան և չլիւրի ծառային նոր դիզելի հիմնադրութեան և սակաւահողութեան վերաբերման:

Այս է հնգամակի իսկական դէմքը առանց դիմակի: Հայաստանում նրա անդրադարձումը աւելի սովակի է,

*) Ըստ ծրագրի 1931ի մայիս 1ին պիտի պատրաստ լինէր:

բան նոյնիսկ Աւստրալիայի քաղաքացիները մինչև 1921 թ. փետրուարը: Հնգամեակը ասելի է խորացնում Հայաստանի իրաւագրեւումը: Նա ասելի կտա-

ւր յարձուրած զկնք է հայութիւնը ազգային և Հայաստանի քամելու և շահագործելու համար*):

Ն. ԲԱՊԱՆԵԱՆ

ԽՕՍՔԵՐ ԵՒ ՓԱՍՏԵՐ

Ա

ՀԱՄԱԹՈՒՒՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԻՒՐԳՈՒԹԻՒՆ

Չարեանդի գիրքը «Միացեալ և Անկախ թուրքիա», որ 1929ին լոյս տեսաւ ուսերէն լեզուով, «Թուրքիա և Համաթուրանականութիւն» անունով, իր ժամանակին ուսու ու կովկասեան մամուլի և հասարակական շրջաններում առաջ բերեց բաւական կենդանի հետաքրքրութիւն: Նրա մասին արտայայտեցին մի շարք ակադեմիկոսներ ուսու գործիչներ, ինչպէս Ա. Կերիմսկի, Վ. Մեակոսեան, Կիլիմետեան, Ի. Սեմենով և այլն: «ԱՊ» շարաթաթերթում յօդւածներ գրեց Ա. Պոնդեարեանը: Այս վերջինին և ուսու գործիչներին պատասխանեցին Կովկասեան Անկախութեան Կոմիտէի բերան «Պրամէթէ» ամսագիրը և ազգայնացի, լեռնական ու վրացի գործիչները: Բացի այդ 1930ին լոյս տեսաւ Մ. Է. Ռասուլ Չաղչիի ուսերէն մէկ գրքիկը*, որի մէջ տեղ գտան մի քանի յօդւածներ և զեղծական, ուկրայնական ու թուրքիստանական տարագիրներին՝ առջև կարգաւորած մէկ զեղծուցումը: Դժբախտաբար, Ռասուլ Չաղչիի այս գրքիկը շատ ուշ ընկաւ մեր ձեռքը, երբ արդէն Չարեանդի գրեւորքը ստիճաւ առաջ կիւրծ բանակիր փակւած է, բայց մեր իրականութեան համար նրա յարցում խնդիրները այսօր էլ զեւայժմական են, և ակերպող չէ լինի մի անգամ էլ անգրադատնալ նրա շուքիւմ հարցերին: Գրքիկի հեղինակը, ինչպէս ասացինք, Ազրբէյջանի Մուսաաթ կուսակցութեան պարագլուխն է, զբքին յառաջաբան է գրել վրաց Մենշևիկի կուսակցութեան առաջնորդ Ն. Ժորդանիան, հրատարակել է Կովկասեան Անկախութեան Կոմիտէն — ասել է նրան ընծայում է սրաւ կարեւորութիւն:

Մենք չենք գրաւի, ի հարկէ, Ռասուլ Չաղչիի բանակուր այն մասով, որը վերաբերում է ուսու գործիչներին և Ա. Պոնդեարեանին. նրանք ժամանակին ասել են իրենց խօսքը: Սակայն, բուն նիւթին անցնելուց

առաջ, չենք կարող չնկատել Ռասուլ Չաղչիի բանակուր այն տղեղ, ասելին ասենք, պրոֆոկացիոն ձևը, որով նա «ԴՊ»-ում ներկայացւած ժողբրը ճշմունք է փաթաթել ըլլալը հայերի վրէժ: Եթէ խեղաթիւրելով սոցիալ-դեմոկրատական Ա. Պոնդեարեանի արծարծարծ տեսակէտները՝ Ռասուլ Չաղչի յորջրջում է նրան «ուսական իմպերիալիզմի կամաւոր», այդ զեւ հասկանալի է՝ աչքի տուջ ունենալով բանակուր արական արբերքը, բայց ըլլալը հայերին ներկայացնել, որպէս ուսական իմպերիալիզմի շատագուրջներ — Ռ. Չաղչի իրաւունք չունի: Բարեխիղճ վարմունք չէ Մուսաաթի պարագլուխը բերանում ամէն քայլափոխին «խկակաւն ուսու հայեր», շեւյ ինդիկարեան և նման անվայլ արտայայտութիւնները: Ասելի վատ է, երբ նա աշխատում է հաւատացնել թիւրքերին և կովկասցիներին, որ հայերը ուսական նւաճողական քաղաքականութեան յառաջապահներ են և թշնամի հարեան ժողովուրդները պատուութեան: Եթէ Մուսաաթի պարագլուխը ինկուպէս ձգտում է կովկասեան ժողովուրդներին համերաշխութեան, նա պարտաւոր է մի կողմ նետել բանակուր

*) Մեր յօդւածը վերջացրել էինք, երբ հասան խորհրդային վերջին քերթերը. Թիֆլիսում խորհրդայնացուրին է տեղի ունեցել Երեւան-Ազատագր և Դիլիջան-Ղարաֆիլիսա երկաթուղիի ծրագրի մասին և 245.000 ռուբլի է բաց բողնւած այդ ծրագրային աշխատանքներին համար: Ճիշտ ասած, մնում է անհասկանալի. չէ՞ որ մի տարի առաջ Երեւանի գործադաշնակի խորհուրդը 3 միլիոն յատկացրեց այդ գործին. ապաւն՞ է այդ գումարը, քէ՞ արգելեց կենտրոնի կողմից: Ըստ երեւոյթին տեղի է ունեցել վերջինը. քանի որ համաձայն խորհրդային հիմնական օրէնքների երեւանը իրաւունք չունի ինֆանգլուխ, տուանց Թիֆլիսի ու Մոսկուայի հաւանութեան, 150.000 ռուբլիի ասելի արժէք ունեցող ձեռնարկ կատարելու: Անհասկանալի չէ, որ վերջին այս լրատութիւնն էլ միտումնաւոր է, որպէսզի նման ձեւով խմբագրւած լուրեր 1926 թ-ից ի վեր (երբ հրապարակեց ծրագիրը), տասնեակ անգամ են լոյս տեսել խորհրդային քերթերում, երկի. «շարժերի» դժգոհութիւնը մեղմացնելու նպատակով:

Ն. Բ.

*) М. Э. Расул — Зале, О-Пантуркизме, В связи с Кавказской Проблемой. С предисловием Н. Жордания, изд. Комитета Независимости Кавказа, Париж, 1930 г. — Մ. Է. Ռասուլ Չաղչի. «ՀԱՄԱԹՈՒՒՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՓԱՍՏԵՐ», կապակցութեամբ Կովկասեան ինդիկի: Ն. Ժորդանիայի յառաջաբանով: Հրատ. Կովկ. Անկախութեան Կոմիտէի, Փարիզ, 1930թ.

այդ հին ու ժանդոսած ձևերը հայերի վե՛մ: Նոյնը՝ աւելի մեծ չափով՝ պարտաւոր է անէլ Կողիկ. Անկախութեան Կոմիտէն՝ Ռ. Զաղէի յօդածներէ հրատարակիչը, ևս տաւաւէ՛ Ն. Ժորճանեան, որն իր դրած յատկաբարտում շնկատել է ձեւանում և դրանով իսկ համերաշխում է զարթոնչանան յայնի հրապարակադիր և ուսմկավար մեծ կուսակցութեան պարագլխի՝ հակահայ արտայայտութիւններէ հետ:

Իր զբոյժիում Ռասուլ Զաղէն կիրառում է հետեւեալ մոտեցումը. նախ փորձում է վարկաբեկել «Վրօչակ»-եաններին ու Խոնդկարեաններին և Զարեանդի գիրքը, ապա ներկայացնում է իր դրական մտքերը: Նրա մեթոդի՝ առաջին մասի լրջութիւնը ցոյց տալու համար բաւականանա՞ց միայն երկու կտորով. նա գրում է. «Վե՛ւար է Լե՛թաղըն, որ Խոնդկարեանը չիմանար Գաշակցութեան կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Վրօչակ»ի առաջարկութիւնը «արեւիկան օջախ» և «արիական կենտրոն» կազմելու մասին: «Վրօչակ»ի կարծիքով այդ «օջախ»-ն ու «կենտրոն»-ը շուրջ կարող էին հաւաքել ու միասն աղին պարսիկները, սպառնալք քերթելը, քաջ բէլովները, անտասային կիլիկները, հետատես հայերը և նոյնիսկ աւզանները, հնդկներն ու հնդկաբրիական ցեղի միւս ժողովուրդները»: Աւելորդ է ասել, որ «Վրօչակ»ը այդպիսի անհեթեթութիւններ չէր յայտնէլ...

Ռասուլ Զաղէն պնդում է նաև, որ «Վրօչակեաններն ու Խոնդկարեանները, իրրև հետեւեա՞ց յամառօրէն սխալ քաղաքական ճանապարհի վրա կենալու, երեկ, հիւսնդուցել են մի ընդհանուր սխալով — անսահման թշնամութիւն դէպի թիւրքեան և անբարեացակամութիւն հարեւանների նկատմամբ»: Պէտք կա՞յ ատարկելու, որ «Վրօչակեանները» անբարեացակամութիւն չունեն հարեւանների նկատմամբ: Պէտք կա՞յ ատարկելու, որ նման մտացածին և անհիմն բարոյներով Կողիկ. Անկախութեան Կոմիտէի մարդիկ համարաշխութեան ու միութեան զգալի արդարեւ չեն որ ծառայում են, այլ միայն արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող անհամաձայնութիւններն ու պատահումները սրելուն են նպաստում:

Բայց, վերջին հաշուով, զիտաւորն, ի հարկէ, այդ չէ: Կարեւոր ոչ թէ ի՛նչպէս է, այլ՝ ի՛նչը: Էականը Ռասուլ Զաղէի դրական առաջագրութիւններն են: Ի՞նչ նոր յօսք է ասում նա: Նրա ո՞ր առողջ ու արթնքաւոր մտքի համար է այդպիսի ներքողական յատաջարան զրել ժողովանիւն: Մեկ համար հետաքրքրական են, յատկապէս, Ռասուլ Զաղէի պարզած մտքերը համաթուրանականութեան, համաթիւրքութեան, թիւրքութեան, թիւրքեայի և Կովկասի մասին: Այդ հարցերին էլ անցնենք՝ մի կողմ դնելով նիւթի հետ անմիջական աղնշուրթները չունեցող խոզիքները:

Նախ՝ համաքոյրակցականութիւնն ու քիւրճութիւնը: Ռասուլ Զաղէն ընդունում է, որ Զարեանդի «աւարկայօրէն» է ներկայացրել «թիւրքական շարժման ծագման ու համաթուրանական զգալիարաբոսութեան կազմաւորման պատմութիւնը»: Բայց, ասում է նա Զիւս Գէուք-Ալի բէյի հետ միասին, «համաթուրանականութիւնը ցնորք է Լեւինի համայնազարութեան կամ Մահմէտի դրախտի պէս: Իրրև զաղափար, նա արժէ-

քաւոր է միայն նրանով, որ զանդածների՝ ողևորութեան ու յերախոխականացման մի սոմանտիկ աղբիւր է հանդիտանում»:

Համաթուրանականութիւնն այլևս դատմական երևոյթ է: Դուրս գալով համալայնութեան աւագանից՝ անցնալով նա յերախոխէջ դէր է կատարել թիւրքական ծագում ունեցող ժողովուրդների կենցեղմ: Մինչ համալայնութիւնը արդէք էր լինում այդ ժողովուրդների ազգային զարթոնքին, համաթուրանականութեան զաղափարը խթանում էր թիւրք ազգայնական միտքը, զարգացնում թիւրքութեան դիտակցութիւնը: Միութեան րոյնը թիւրք ժողովուրդների՝ որոնց համար մշակութային հողի վրա, ուրիշների՝ քաղաքական—հա համաթուրանականութեան իղէայր: «Թիւրքեայի, Ալբրէջանի, Իրանի և Խարէզի թիւրքերը, ասում է Զիւս բէյը, պատկանում են օրդուական ցեղերին: Ահա թէ ինչու թիւրքութեան ծոսակայ իղէայր պէտք է լինի օրդուական կամ թիւրքական միութիւնը: Ի՞նչ պէտք է լինի այդ միութիւնը: Գաղաքակա՞ն: Ներկայումս՝ ոչ, իսկ պազայի մասին խօսելն աւելորդ է»:

Սակայն, հետզհետէ համաթուրանականութեան մէջ, իրրև քաղաքական մտքի որոշ գրութեան, բախում է ձևակերպուել երկու միտում՝ կենտրոնացման կողմնակիցների սոմանտիկ հոսանք և զաշակցութեան կուսակցիցների իրաւունս ուղղութիւնը: Առաջին հոսանքի ներկայացուցիչները, գրում է Ռասուլ Զաղէն, աղքատեան ցեղային ըմբռնումն ունեցող գերման սեռարանների աղեկցութեան տակ ընկած՝ քաւական էին համարում թիւրք ժողովուրդների արեւեակցութիւնը, յեզի որոշ ընդհանրութիւնը և կրօնակաւ միատարրութիւնը, որպէսզի քաղաքական նպատաւոր պայմաններում ստեղծուի մի միասնական թիւրք դեմութիւնը: Իսկ «Իրաւունս հոսանքի համար, որ թէև ընդունում է րոյնը թիւրք ժողովուրդների ազգային—մշակութային շահերի ընդհանրականութիւնը, նրանց միացումը կենտրոնացած մի պետութեան մէջ թւում էր անհնարին: Նա պահանջում էր նախ և առաջ տոսանմին թիւրք ժողովուրդների ապաազութիւնը անշատ, անկախ պետութիւնների ձևով»:

«Առաջին հոսանքը, պնդում է Ռասուլ Զաղէն, երբեք թանձրացել քաղաքական ծրագրի ձև չի ստացել և առանձնապէս չի դրաւել Ալբրէջանի թիւրքեաններին»: «Ռոմանտիկ, քաղաքական «համաթուրանականութիւն» այլևս գոյութիւն չունի, կայ միայն «թիւրքեզիզմ», որը հետապնդում է քաղաքական իրական և թանձրացեալ ազգային նպատակներ: Որդէս արտայայտութիւն «իրական և թանձրացեալ թիւրքեզիզմ», կարող է ծառայել զեմալական թիւրքեան: «Չէ՞՝ որ նոր թիւրքեայի արտաքին քաղաքականութեան ծրագրերի յայտարարում հանրապետութեան հանձարեկ պետի բերանով՝ լիովին համապատասխանում է այն ընկերային—տնտեսական դրութեան, որի մէջ այժմ գտնուում է թիւրքեան»:

Թիւրք «հանրապետութեան հանձարեկ պետը»՝ Մուսթաֆա Քեմալ այսպէս է ձևակերպում արդի թիւրքեայի ազգային քաղաքականութիւնը. «Հանապահ օրդովուրդների համախմբումը ընդհանուր անան տակ և

այդ այլազան տարրերի կառավարումը միեւնոյն օրէնքներով ու կանոններով թէև հրապուրելի, բայց անիրաւորակ է ծրագրի է: Նոյն իսկ աշխարհի բոլոր թիւրքերին համարժեքող մէկ պետութեան ստեղծման գաղափարը անիրաւորակի ցնորք է: Այս փաստը արժանազրեած է մի քանի դարերի ընթացքում տեղի ունեցած խիստ արհիւնտ զանն ղէպքերով:

Պատմութիւնը մեզ չի տալիս ոչ մի փաստ ու ղէպք, որ Հաստատել համ իսլամութեան կամ Համաթուրանական քաղաքական դրութիւնները յաջող դարձադրութիւնը: Ճակատագիրը այն պետութիւնների, որոնք կաղմւած են ոչ թէ ցեղային, այլ Համամարդկային սկզբունքներով և նւստողական նպատակներով, դատաւարուած է պատմութեան կողմից... Միակ պարտ և իրական քաղաքականութիւնը ազգային քաղաքականութիւնն է»:

Յնեւած այս բոլորի վրա՝ Ռասուլ Չաղէն հաւատարմացնում է, որ Համաթուրանականութիւնը իբրև քաղաքական երևոյթ, այսօր գոյութիւն չունի. քաղաքական իրական ծրագրի չէ և Համաթիւրքութիւնը, որ բացատապէս մշակութային բովանդակութիւն ունի. իրականը ազգային սկզբունքն է միայն. թիւրք ժողովուրդները ձգտում են ձեռնկարպէլ որպէս ազգային անկախ միաւորներ. թիւրքիսն՝ օրինակ: Ներկայ թիւրքիսն դերժ է Համաթուրանական կամ Համաթիւրքական ձգտումներից. նա զուտ ազգային պետութիւն է՝ ամփոփւած Անատոլուի սահմաններում: Եւ որպէս այդպիսին, թիւրքիսն իր թիւրքիսով չէ՛ր մի վտանգ չի ներկայացնում Կովկասի Համարք:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ռասուլ Չաղէն պարզում է Համաթուրանականութեան ու թրքութեան բաւական ներդրանակ ու հրապուրելի պատկեր: Թղթի վրա, գուցէ, և իրական է այս պատկերը, բայց կենսո՞ւմ... Իսկապէ՞ս « ոտմանտիկ Համաթուրանականութիւնը » «քաղաքական թանձրացեալ ծրագրի մէ չի ստացել»: Այն ժամանակ ի՞նչ նպատակ ունէր Նուրի փաշայի «իսլամական բանակը» 1918 թվականին, ի՞նչ գործ ունէր Կովկասում, յանուն ինչ «թանձրացեալ ծրագրի» ըստեղծեց ու դարձում էր նա: Կամ ի՞նչ էին անում Ճեմալ փաշան և իր ընկերները Ալաւախատանում: Կամ մի՞թէ՞ «մշակութային» աշխատանք էին կատարում Խալի փաշան, Գուլշուկ Թալեաթը և սրանց ընկերները Բագդի Արևելեան Ժողովուրդների Համագումարում: Ասել, թէ Համաթուրանականութիւնը «քաղաքական թանձրացեալ ծրագրի մէ չի ստացել»՝ նշանակում է քողարկել ճշմարտութիւնը: Մենք, որ սպրիցինք ու տեսանք 1917, 18, 19 ու 20 թվականները, բաւական ծանօթ ենք ղէպքերի ներքին աստատին և բոլոր թանձրացեալ» ու «ոչ-թանձրացեալ» ծրագիրներին, որպէս զի չհաստանք Ռասուլ Չաղէի հաւատարմացումները: Ո՛չ, Համաթուրանականութիւնը ունէր շատ պարզ ու որոշ, միանշանակ «թանձրացեալ քաղաքական ծրագիր», և այդ ծրագիրը «թիւրքական հողերի» Համախմբումն էր մէկ պետութեան սահմաններում՝ Միջերկրականից սկսած մինչև Արալեան ծովը: Ատարկել այս փաստին՝ նշանակում է տղէտի տեղ դնել ընթերցողներին:

Ճիշտ չէ Ռասուլ Չաղէի և միւս պնդումը, թէ քաղաքական Համաթուրանականութիւնը շատանձապէս չի գրաւել Ազրբէյջանի թիւրքիսներին»: Մենք դարձեալ վիճարկեմք պիտի կանչենք մեր կենսեքի փորձը՝ 18—20 թվականներին: Մասնաւոր 1918 թվականին, ամբողջ Ազրբէյջանը բռնւած էր Համաթուրանական քաղաքական տնդով: Համաթուրանականութեան հողի վրա էր Հաստատուած թիւրք-ազրբէյջանեան մտերիմ դործակցութիւնը, ազրբէյջանեան պատմամատուրութիւնների հանդիսաւոր Էրթը ղէպի Վեհիբ փաշայի բանակաւորին, «Ելաւակական Բանակի» խանդավառ ընդունելութիւնը Գանձակում, Կովկասեան Սէյմի խիստ ծանօթ ու խիստ տիրու ղէպքերը և, ինչո՞ւ չէ, նաև Ազրբէյջանի խորհրդայնացումը 1920թ. սպրիլին...

Ցաւալի է, երբ մարդիկ աշխատում են ամենքին յայտնի ճշմարտութիւնները շեղած ցոյց տալ: Հիւանդութիւնը բժշկելու լաւագոյն միջոցը ոչ թէ Հիւանդութիւնը ծածկելն է, այլ երևան հանելը: Համաթուրանականութիւնն էլ, որպէս նեղ շովինիզմի արտաբանական երևոյթ, մի ժամանակ վարակել էր թիւրք ժողովուրդների ազգային ամբողջ մարմինը, մէջը լինելով և Ազրբէյջանը: Ազրբէյջանցի դործիչները այս իրողութիւնը չեն կարող ու չպէտք է Հերքեն, այլապէս նրանց խօսքը կը լինի տեղական մարդկանց աչքում լրջութիւնից ու վստահելիութիւնից զուրկ:

Այլ բան է միւս հաւատարմացումը, թէ՛ Համաթուրանականութիւնը կամ Համաթիւրքութիւնը մի ժամանակ քաղաքական երևոյթ էր և թիւրքիսն էլ բռնւած էր նրանով, բայց այժմ Հրատարուած է այդ նպատակներից: Իրականութեան աւելի մօտ կը լինէր Մուսթաֆա Գեմալի տեսակէտը, թէ՛ Օսմանեան կայսրութիւնը խորտակեց, որովհետև տողորած էր Համաթուրանական, Համաթուրանական ու օթթմանեան քաղափարներով, իսկ Նոր թիւրքիսի «միակ պարզ և իրական քաղաքականութիւնը ազգային քաղաքականութիւնն է», և ի՞նչ այստեղ էլ մտքի ու կասկածելի կէտեր չլինէին, որոնք հակասում են թիւրքիսի դիկտատորի յայտարարութիւններին:

Նախ՝ եթէ ներկայ թիւրքիսն Հրատարուել է Համաթուրանական ձգտումներից, ապա ինչո՞վ բացատրել նրա հետապնդած քաղաքականութիւնը Հայաստանի և Պարսկական Ատրպատականի վերաբերմամբ: Մուսթաֆա Գեմալը, իր նշանաւոր ճառում, հաւատարմացում է, թէ՛ «մենք շատ հեռու ենք ամէն տեսակ նաճաղողական միտումներից», իսկ Ռասուլ Չաղէն աւելացնում է, որ թիւրքիսն «պէտք չունի հողային տարածման». «Անատոլուի ամայի դաշտերը մշակելու Համար նա բանեցնում է ներգաղթի գաղթականութիւն»: Մի ուրիշ տեղ, պատասխանելով Կերենակիին, Ռասուլ Չաղէն գրում է. «Յնտում են քեմալիզմի և նրա յարձակողական ծրագիրների մասին: Իսկ իրականում ի՞նչ ենք տեսնում մենք: Քեմալիզմը ամենամոլորական և ամենանկեղծ կերպով Հրատարուել է բոլոր այն օսմանեան հողերից, որոնք դուրս են մնացել «Ազգային Ուխտի» սահմաններից»:

Այն ժամանակ Հարց է ծագում. ինչո՞ւ Համար թիւրքիսն գրաւել է Հայաստանի հողերը, ինչո՞ւ խլել է հայերից Մուսթալու, որ «Աղկալին Ուխտի» մէջ

մտած չէ և երբեք թիրաքային չի պատկանել, ինչո՞ւ և Նախիջևան-Շարուրը բռնի կերպով պահում է Ազրբէջանի իշխանութեան տակ, ինչո՞ւ թիրաք զօրքերը մտել են պարսկական հողը ու դուրս չեն գալիս: Չէ՞ որ այս հողերը ոչ մի կապ չունեն թիրաքայի ազգային սահմանների հետ: Չէ՞ որ այս քաղաքականութիւնը ոչ ոք չի ներդաշնակում Մուսաֆա Գեմալի ջատագուժած «ազգային քաղաքականութեան» հետ:

Ընդհակառակը, հէնց այն հանդամանքը, որ քեմալական թիրաքիան էլ, ինչպէս և ի թթիհատական ու սուլթանական թիրաքիան աչքը միշտ յետած է առեւտրական կողմը և ամէն դեմով աշխատում է իր ձեռքում պահել Անդրան ու Բաղուն միացնող ճանապարհները, ազադուպանում է, թէ այսօրայ թիրաքիայի արտաքին քաղաքականութեան հիմքն էլ կազմում է համաթուրանականութիւնը: Եւ այս տեսակէտը Ջարեհանդի գրածը, թէ՛ « համաթուրանականութիւնը ներկայումս թիրաքիայում տիրող քաղաքական վարդապետութիւն է»՝ միանշաճման համապատասխանում է իրերի աւարկայական կացութեան: Ինասուլ Չաղէն մեր առջևը շարում է թիրաք գլխնական-հրապարակաստների ընկերաբանական տեսական արտայայտութիւնները «թիրաքիգմի» կամ «անատոլիականութեան» մասին, այն ինչ կենսաբ ընթանում է իր ճանապարհով՝ համաթուրանականութեան դրօշակի տակ: Թիրաք Չիւ-Կեոք-Ալիփիւրը կամ Եուսուֆ բէյ Աբըրահիմեղը կարող են շատ ազատամիտ ու գեղեցիկ տեսութիւններ յօրինել ազգայնութեան ու քաղաքակրթութեան մասին, բայց... Թիրաք զօրաբանակները նստած են Գիւմրիի, Էլմիճանի ու ՇահՅախտիի դիմաց՝ ոտքի տակ տալով ազգայնութեան բոլոր սկզբունքները: Սրանով չինք ուզում բուրդովին ուրանալ թիրաք քաղաքական մտքի մէջ նկատող խորումների արժէքը: Ընդհակառակը: Բայց այդ խորումները դեռ շատ թույլ են և յայտնի չէ, թէ ինչ կերպացութեան պիտի յանդիս, իսկ պաշտօնական քաղաքականութիւնը, էպպէս, դեռում է հին ուղիներով:

Հարցի ողբերգական կողմն էլ հէնց այստեղ է: Անցեալում էլ այդպէս է եղել: Ինասուլ Չաղէն խօսում է Թանգիմաթի ու Իրէլսանէի Հաթթը Հիւմայիւնի մասին, վեր է հանում նրանց բարենորոգական-յուսալիքիական արժէքները: Բայց մենք տեղեակ ենք այդ բարենորոգումներին. մի կողմից՝ Թանգիմաթ, միւս կողմից՝ հայկական Հարստահարութիւններ ու քրիստոնեաների ջրաղբեր: Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի աւած անհաշիւ թաղերները անցեալ դարի քառասունական-եօթնասական թականներին բաւական են գնահատելու համար այդ թանգիմաթների իրական արժէքը: Եւ այդ այն ժամանակ, երբ դեռ ոչ հայկական հարց կար միջազգային քաղաքական իմաստով, ոչ էլ որեւէ անջատողական ձգտում թիրաքահայերի մէջ: Թիրաքիայում խօսքը գործին երբեք չի բռնել. Թանգիմաթներ ու Հաթթը հիւմայիւններ արտաքին աշխարհի համար, բանութիւն ու Հարստահարութիւններ՝ երկրի ներսը:

Նոյն հակասութիւնը տեսնում ենք և այսօր. մի կողմից ամպագորգոռ յայտարարութիւններ «ազգային սկզբունքի» և «ինքնորոշման իրաւունքի» յաղթանակի մասին, միւս կողմից՝ մերկ բանութիւն և վեհապետա-

կան-նւածողական քաղաքականութիւն: Ազգային Մեծ Ժողովի ամբիոնից ճառում են, թէ թիրաքիան ընդմիշտ հրաժարել է համախաճական-համաթիրաքական երազներից, իսկ անդին՝ հանրաճանօթ և անհերքելի փաստ է, որ թիրաքիան յարձակողական է Կովկասի, կամ գէթ՝ Հայաստանի վերաբերմամբ. բուլշիկները արկղցուցեանք նա իր կամով է թելադրում Արաբի և Ախուրեանի եղբրներին: Թիրաքիան յարձակողական է Պարսկաստանի հանդէպ. Արարատի պատմաբութիւնները պատրուակ բռնելով՝ նա նւածողական գործօն ծրարներն է սնուցանում Մահուրը, գուցէ և աւելի հեռուն՝ Ատրպատականում: Թիրաքիան բռնաբարում ու ճնշում է մէկ ու կէս միլիոն քրիւղներին: Թիրաքիան դուրս է քել ու շարունակում է դուրսը պահել մէկ միլիոն թիրաքահայեր: Թիրաքիան ամենակատաղի ձուլման քաղաքականութիւն է վարում իր իշխանութեան տակ մնացած չէրքէս, լազ և ուրիշ ալաղդի տարրերի նկատմամբ: Դաշնակից ու գործակից բուլշիկներին՝ թիրաքիան իր երկրում անասելի բռնատիրական կարգեր է հաստատել: Այս ամենը յայտնի է ամբողջ աշխարհին, իսկ Ինասուլ Չաղէն էլէլ՝ փտաբանութիւն է հիւսում թիրաքիային, և սոցիալ-դեմոկրատ Ժողապետական էլ գովասանք է կարդում նրա գլխին — ո՞ւմ են ուզում հաւատացնել, ո՞ւմ կարող են մոլորեցնել...

Ինասուլ Չաղէն մեղադրում է Ջարեհանդին, որ նա իր դերքը գրել է «ոչ թէ գիտական, այլ գուտ դիւանադիտական նպատակներով»: Աւելի մեծ զգրկանազիտական նպատակներով՝ շարադրած է իր՝ Ինասուլ Չաղէի գրքիչը: Իբրև համաթիրաքութեան մոլեռանդ ջատագով՝ նա ուզում է համոզել մեզ, որ համաթուրանականութիւնն ու համաթիրաքութիւնը ազգային յանաղդիմական շարժում է, ուրիշ ազգերին վտանգ չի սպառնում, իսկ, մասնաւորապէս, կովկասցիներին համար օգտակար էլ է, որպէս որու աշխարհակալութեան դէմ ուղղած մի երևոյթ: Մենք դիտենք, սակայն, որ համաթուրանականութեան ջահակիր թիրաքիան էր, որ 1918ին խափանեց Կովկասի միութիւնը, իսկ 1920—21ին բուլշիկներին օգնեց կործանելու համար անդրկովկասեան հանրապետութիւնների անկախութիւնը: Գիտենք նաև, որ համաթիրաքական շարժումը եթէ թիրաք ժողովուրդների ներքին կենսաբում եղել է որոշ յառաջիմական ազգակ, իր հուսեանք և ոչ-թիրաք ժողովուրդների համար հանդիսացել է յետադիմական ու վնասակար երևոյթ: Կովկասում, Թուրքեստանում և ուրիշ վայրեր համաթիրաքական զազափարների կրողն է եղել, մեծ մասամբ, կղերաւաւատապիտական տարրը և բուրժուազիայի յետամնաց մասը: Սրանք եթէ մի կողմից աշխատել են իրենց ցեղակիցների ազատութեան ի նպաստ, միւս կողմից զբրգուել ու լաբել են յարաբերութիւնները թիրաք ու իսլամ և քրիստոնեայ ժողովուրդներին միջև, գործիք են ծառայել մութ ուժերի ձեռքին:

Մասնաւորապէս Կովկասում և Հայկական իրականութեան մէջ համաթիրաքական մտայնութիւնը տեւել է չափից աւելի դառն պտուղներ: Այդ համաթիրաքական ուղին էր, որ կովկասեան թրքութիւնը հանց հայերի դէմ այն պատճառով, որ վերջիններս թիրաքիայում ձգտում էին տարրական բարենորոգումներ: Համա-

թիւրքական տրամադրութիւններն էին, որ զէնք ծառայեցին ցարական իշխանութեանց ձեռքին՝ հրահրելու համար ազգամիջեան թշնամանքը հայ-թաթարական ընդհարումների արևելոտ օրերին: Նոյն ուղին էր, այս անգամ քեմալիզմի անունով, սաւառնողը Կովկասի գըլխին և 1917—21 թականներին, երբ կովկասեան ժողովուրդները զոհարեցին բուլկիկ-համաթիւրքութեան սեղանի վրա: Ինչն էլ փոխուէ իրականութիւնից, որպէսզի կարելի լինէ հաւատալ Ռասուլ Չաղէի հաւաստացումներին: Դժբախտաբար, ոչինչ: Փոխած են խօսքերը, փաստերը մնում են հինը...

Կուղէինք, որ մեզ սխալ չհասկանան: Մենք զէմ չենք ու չենք կարող լինել թիւրք ժողովուրդների ազատագրական շարժման: Ընդհակառակը, ինչպէս ամէն ժողովուրդը, թիւրքերն էլ պիտի զարգանան և ազատւին: Կենաքը խորութիւն չի գնում ցեղերի ու ժողովուրդների միջև. ամենքն էլ հաւասար են պատմութեան աչքին: Եթէ Կենտրոնական Եւրոպայի չեխը իրաւունք ունի ինքնորոշման և ազատ ապրելու, իրաւունք ունի և թուրքստանի իւրեքը կամ Ախրիկէի բուլղները: Հարցը այդտեղ չէ: Հարցը ինքնորոշման և ազատագրութեան միջոցների մէջ է:

Ռասուլ Չաղէն սիրում է յամախ դիմել չեխերի օրինակին. չեխական անկախութիւնը ծնունդ է համապատմութեան գաղափարի բնաշրջման: Համապատմութիւնը յատնչլիական շարժում էր, որ սլաւ ժողովուրդներին հասցրեց ազատութեան: Նոյնը և համաձայնականութիւնը: Սակայն, պատմական այն երկու Երևոյթները միևնոյն էութիւնը ունենալով հանդիմ.՝ ունէին և հիմնական տարբերութիւններ. համապատմութեան մղիչ ոյժը արևմտեան քաղաքակրթութիւնն էր և գործելակերպը՝ եւրոպական քաղաքական գործելակերպը: Համաձայնականութիւնը արդիւնք

է ասիական սլայմանների, հասակած է ասիական մշակութանութեամբ և զինած է ասիական գործելակերպով: Մինչ Պալացիները, Շաֆարիկներն ու Գաւլիչէկները Ձեխիայում քաղաքական ու քաղաքակրթական միջոցներով հասունացնում էին սլաւ ցեղերի ազատագրական գործը, թիւրքաբայի պանթիւրքիստները սրում էին մտեռանդ ու հակաազգային անհանդուրժողականութեան բնագոյնը: Աւստրո-Չուլգարիայում համապատմութիւնը յանգեց Ձեխո-Սլովակիայի ազատութեան, չնայած որ, ի վերջոյ, չեխ ժողովուրդը, պատերազմի շրջանում, ապստամբեց կայսրութեան դէմ, թիւրքիայում մէկ միլիոն հայ կոտորեց, հակառակ խաղաղ և օրինապէս մնալու պատերազմի ընթացքին: Այս տարբերութիւնը չեն ուզում նկատել պանթիւրքիստները, մինչդեռ սա աննշան հանգամանք չէ: Աւելին դեռ. Ռասուլ Չաղէները մի կողմից փառաբանում են Մասարիկներին, որոնք գլխաւորեցին ազատութեան ձգտող ապստամբ չեխ ժողովուրդը, իսկ միւս կողմից փառաբանում են Թալէաթներին ու Մուսթաֆա Բեմալներին, որոնք կոտորեցին ազատութեան ձգտող, թէև ոչ-ապստամբ հայ ժողովուրդը: Ձեխերի ապստամբութիւնը Աւստրիայի դէմ՝ լաւ էր, թիւրքահայերի տենչը ազատութեան վրա: Երկու շափ, երկու կէտ, որ ոչ պանթիւրքիստների անաչառութեան օգտին է խօսում, ո՛չ էլ կարող է նպաստել քաղաքական այն գործնական նպատակին, որին ձգտում են նոյն այդ պանթիւրքիստները — կովկասեան ժողովուրդների համաբախութեան ու միութեան, առանց որի չեն երևակայում Կովկասի ազատութիւնը:

Մի քանի խօսք էլ ներքեց Կովկասին ու կովկասեան կոնֆեդերացիային, որին Ռասուլ Չաղէն յատկացնում է առանձին տեղ իր գրքոյիում: Իայց այս մասին յաջորդ անգամ: ՍԻԳՄԱ

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Տ Ա Գ Ա Ն Պ Ը

Աշխարհը շարունակում է գալարել տնտեսական սպառնալի ճիւղաններում: Վերջին ամիսները, բոլոր գլխարկութիւնների վրա, աւելացաւ և Գերմանիայի ելմտական հաւանարակչութեան խախտումն ու դրամական ճնշմամբը, որ մի պահ խուճապ առաջ բերեց ամէն կողմ և լայն դուռ բաց արաւ արտակարգ քայլերի կատարարութիւնների կողմից և վարզագոյն յոյսերի բողբոջիկեան շրջաններում: Այս վերջինները գերմանական գլխարկութիւնների մէջ ուղեցրին տեսնել եւրոպական դրամատիրութեան փութեցրի մէկ նշանը՝ որին յաջորդելու է քաղաքացիական սլայքաբը և յետոյ՝ խորհրդային իշխանութեան հաստատումը Գերմանիայում և ապա ամբողջ եւրոպական մայր ցամաքի վրա: Եթէ կարողանք Մոսկուայի և խորհրդային միւս թերթերը, այն սպառարկութիւնը կը ստանանք, որ Գերմա-

նիան արդէն բռնած է յեղափոխական հրդեհով և մէկ օրից միւսը կարելի է սպասել Եվրոպական յողթանակինս:

Այդպէ՞ս է, սակայն: Իրօք, կացութիւնը այնպէս անյոյս է, որ Գերմանիայի ու Եւրոպայի ներկայ կարգի խորտակումը օրւայ ինդիք է: Ո՛չ, ի հարկէ: Խորհրդային դժից դուրս նոյն իսկ միավորները չեն հաւատում մտակմեան լաւատեսութեան, իսկ դժից ներս — ամէն բան կարելի է գրել. չէ՞ որ հակահատող չի լինելու: Իսկ հաւատացո՞ղ — զուցէ, և գտնուի: Իանտում նստած մարդը շատ բանի է հաւատում...

Սակայն, էականը բուլկիկական դատանցանքները չեն, այլ այն բացառիկ ծանր ստղանալը, որ ահա քանի ամիս է կախած է Գերմանիայի և վերջինիս հետ կապ ունեցող երկրների գլխին: Այդ ստղանալի հետև-

անճող էր, որ, յունիս 20ին, Միացեալ Նահանգներէ նախագահ Հուվըրը պէտք տեսաւ անմիջական միջամտութեամբ կանգնեցնել զէպըներէ թաւալգլոր զարդացումը: Հուվըրը առաջարկեց մէկ տարով, այսինքն 1931թ. ապրիլիս 1ից սկսած մինչև 1932թ. յունիս 1ը, ընդհատել միջազգային պարտքերի հատուցումը, որով, ուրեմն, մէկ տարի ժամանակով եւրոպական պարտապան պետութիւնները չպիտի վճարէին Միացեալ Նահանգներին, իսկ Գերմանիան էլ՝ եւրոպական պարտատէրերին: Այսպիսով հնարաւորութիւն էր տրուում Գերմանիային մի պահ շունչ քաշել և իր եմտական ուժերը հաւաքել:

Հուվըրի առաջարկը, բացի Ֆրանսայից, ամենքի կողմից ողջունեց համակրանքով: Ֆրանսան միայն առարկեց և պնդեց մի քանի ուղղումների վրա. նախ՝ պայման դրեց, որ Հուվըրի առաջարկի գործադրութիւնը որեւէ չափով չխախտէ Եւրոպի ծրագրի երկրորդ, որ Եւրոպի ծրագրով Ֆրանսային յատկացած անպայման մասը դուրս մնայ Հուվըրի ծրագրի սահմաններից: Վերջի վերջոյ, համաձայնութեան եղբ քունեց Վաշինգտոնի և Փարիզի միջև, և Հուվըրի առաջարկը ընդունեց ամենքի կողմից: Նախարարների խորհրդակցութիւնը յունիսի վերջերին Փարիզում, ապա Լոնդոնում, նպատակ ունէր Հուվըրի առաջարկից ու գերմանական տաղանայից բխող գործնական խնդիրների կարգաւորումը:

Արդ՝ 1932 թ. Հուվըրի նախաձեռնութեան անմիջական դրապատճառը կամ, աւելի ճիշտ, Գերմանիայի եմտական տաղանայի սրտիթեան հիմքը: Իսկայէ՞ս Գերմանիային սպասնում էր եմտական փլուզում և, լքէ այս, ինչու:

Այս հարցի պատահանելու համար անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ նախ՝ տաղանայի բուն աղբիւրը՝ պատերազմական հատուցումները կամ Եւրոպի ծրագրի: Այս՝ այն տնտեսական ու քաղաքական միջնորդալը, որի մէջ ապրում է յետադարձագրեան Գերմանիան:

Եւրոպի ծրագրի, ինչպէս ժամանակին մանրամասնորէն ներկայացւած է «Իրօպակ»ում, բաժանում է երկու մասի. 1929թ. սեպտ. 1ից մինչև 1966 թի. մարտ 31 Գերմանիան վճարելու է տարեկան 1,685 — 2,128 միլիոն կամ, միջին թուով, տարեկան 1,988 միլիոն ոսկի մարկ՝ աւելացրած Դաուսի փոխառութեան տարեվճարը: 1966 թից սկսած տարեվճարները տատանելու են 1,600 և 1,700 միլիոն միջև և վերջին, 1987—88 թերի հասնելու են 900 միլիոնի:

Արտաքին գարաւաններում, Գերմանիային վերապահւած է մորատորիումի իրաւունք. նա կարող է իր դրամ պարտքի վճարումը յետաձգել առ առաւելն երկու տարով: Բայց մորատորիումի սահմանի մէջ չի մտնում տարեվճարի այսպէս կոչւած անպայման մասը, 660 միլիոն մարկ, որ յատկացւած է պատերազմական վնասների հատուցման: Միւս մասով վճարելու են միջազգային պարտքերը: Պատերազմի վնասների հատուցում ստացողներից զլխաւորը Ֆրանսան է. այդ է պատճառը, որ վերջում այնպէ՞ս ուժերն պնդեց իր պահանջի վրա և յաջողեց սրբագրել տալ Հուվըրի առաջարկի այդ կէտը:

Այսպիսով, ուրեմն, Գերմանիան պարտաւորում է ամէն տարի մօտ 2 միլիարդ ոսկի մարկ վճարել յայժեպ պետութիւններին, մի գումար, որ, ի հարկէ, չափադանց ծանր է աղղում երկրի ժողովրդական տնտեսութեան և պետական բեռնէնի վրա, որի բացը տարւէ տարի աւելանում է. 1928թ. Գերմանիայի բեռնէնի բացը 1,058 միլիոն մարկ էր, 1929թ., շնորհիւ Դաուսի ծրագրի վերացումի ու Եւրոպի ծրագրի հաստատման, 960 մարկ, իսկ 1930թ.՝ 1,250 միլիոն: 1931 թ.ին՝ աւելի մեծ:

Այս բացի մէջ, Եւրոպի ծրագրից դատ, խոշոր դեր է կատարում և Գերմանիայի հետեւած տնտեսական քաղաքականութիւնը: Մինչ, օրինակ, անգլիական արգելեանքութիւնը, պատերազմից յետոյ էլ, շարունակում է բանել, մեծ մասամբ, գործարանային հին տարքով ու ձեւերով, գերմանական ծանր ճարտարաւեստի մեքենակաւորութիւնը և աշխատանքի կազմակերկերպման եղանակը վերջի վար վերանորոգւեց: Մարկի անկման չըջանում Գերմանիան գրեթէ ամբողջապէս ապաւուց պետական պարտքից, որը 1918ին հասնում էր մօտ 80 միլիարդ ոսկի մարկի, իսկ իբրև հետեանք արժեքի արժէքի անկման, պետաւորակց. 850 միլիոնի 1% բերող և 745 միլիոնի անտոկոս պետական արժեքիցների, այսինքն՝ միայն 1,595 միլիոն մարկ: Պարտքից թեթեւացած՝ գերմանական ժողովրդական տնտեսութիւնը արագ թափով ներքեց ներքին կատարելագործման ու արտադրութեան քանակի զարգացման: Բաւական է յիշել, որ, օրինակ, Թուրքի ամխարդիւնարեութիւնը 1925—30թ. չըջանում 40%ով աւելի էր արդիւնաբերում 1931թ. համեմատութեամբ: Նոյնը և շիմիական, մետաղամշակութեան, մեքենագործութեան ապարդիւնում: Գերմանական արտածումը ահագին տեղ գրաւեց արտաքին շուկայում: Իբրև հետեանք արդիւնարեութեան ծաւալման՝ դրամալիկի հոսանքը, զէպի Գերմանիա, մանաւանդ, Ամերիկայից, ստացաւ մեծ համեմատութիւն: Այսպէս, 1927թ. Գերմանիան արտահանեց ստացաւ 1,210 միլիոն մարկի երկար ժամանակայ վարկ, 1928թ.՝ 1,268 միլիոնի, 1929թ.՝ 1,176 միլիոնի, և 1930թ.՝ 1,500 միլիոնի: Կարճ ճամանակայ վարկեր ստացաւ 1927թ.՝ 1,779 միլիոն մարկի, 1928թ.՝ 1,335 միլիոնի, 1929թ.՝ 1,152 միլիոնի և 1930թ.՝ 600 միլիոնի: Եթէ ի նկատ ունենանք, որ այս դրամարների մեծ մասը դրել է արդիւնարեութեան հիմնական կազմակերպութեան մէջ և չըջանառութեան համար թողնւած են, համեմատաբար, փոքր գումարներ, այլ և աչքի առաջ բերենք հետազայ զէպըների արագ զարգացումը, սակզծւած բարդութիւնը հեշտ կը լինի հասկանալ:

Դրամական գժաւարութիւնները գերմանական արդիւնարեութիւնը սկսում է զղալ 1929թ վերջերը, բայց վերելքը վերջնականապէս կանգ է առնում և սկսում է մաղնիթացութիւնը 1929թ. աշնան, ամերիկեան սակաւանային փլուզումից անմիջապէս յետոյ: 1930թ. ծայր է առնում դրամալիկի փախուտը Գերմանիայից, որ սաստկանում է, մանաւանդ, աշնանը խորհրդարանական ընտրութիւններում ծայրայեղ աջի ու ձախի ունեցած յաջողութիւնների հետեանքով: Մէկ տարւայ ընթացում Գերմանիայից դուրս դնացած գումարը

Հասնում է մէկ և կէս միլիարդ մարկի: Միայն դրամապլիի փախուստի պատճառով դերման ժողովրդական անտեսութիւնը 1930թ. ընթացքում ունեցաւ 600-700 միլիոն մարկի բաց:

Իրազնի բացի վրա խոշոր չափով աղղում է և ևրկրի սովորական ծախսերի աստիճանական աճումը: Գերմանիայի էլեմտաքը, նախապատերազմականի հումեմատութեամբ, մտա երկու և կէս անդամ աւելցած է: Թէ՛ շինարարութեան, թէ՛ խնամատարութեան, թէ՛ հանրային կրթութեան ու հաղորդակցութեան միջոցներին և թէ՛ այլ առաջադեմութեան կառավարութիւնը, մինչև վերջերս, խնայողութիւն չէր անում. ընդհակառակը, մի շարք ճիւղերում ծախսերը յարաճուն աւելանում էին: Առհասարակ, անտեսութիւնն ու ծախսերի կրճատումը չէր կազմում գերմանական քաղաքականութեան յստականշական կողմը:

Այս և մի շարք ուրիշ պատճառներ, որոնց մէջ փոքր տեղ չի դրաւում և վստահութեան պակասը, Գերմանիայի համար ստեղծեցին վերին աստիճանի փախուկ կացութիւն: 1930 թ-ի ընթացքում կառավարութիւնը ստիպւած եղաւ պարտքերը հանգցնելու նըպատակով, մի շարք նոր փոխառութիւններ անել, բայց, մանաւանդ, նոր տուրքեր մտցնել, որի համար պէտք եղաւ դիմելու արտակարգ միջոցներին, օրէնսդրական ճանապարհից դուրս: Այս քայլը, իր հերթին, աւելի սրեց ջղայնութիւնը հասարակութեան մէջ և առջը բերեց դրամապլիի խուճապահար փախուստ դէպքի արտահայտման, որ իր զգալի նշանակեալին հասաւ 1931 թ-ի ընթացքում: Գերմանական դրամասները չկարողացան գոհացնել ներկայացած պահանջը: Կառավարութեան ճիւղերը նոր պարկեր ստանալու դրոսից՝ յաջողութիւն չունեցան. ամերիկեան ու անգլիական շուկան արձագանգ չուեց իրենց ուղղած դիմումին: Չախողեց և վարչապետ Բրիւնինգի փորձը Ձէկերտում:

Դրամի պահանջին բաւարարութիւն տալու համար կառավարութիւնը հարկադրւած եղաւ նոր թղթադրամներ հրատարակ անել, պակասցնել ոսկու ֆոնդը, էլեմտական նոր պայմաններ մշակել, մի առ ժամանակ փակել սակարանը, կրճատել բանկերից դուրս արևող գումարը, արգելք դնել դրամների արտահանութեան վրա — և մի շարք նման քայլեր, որոնք, իրենց հերթին, աստակացրին խուճապն ու մարկի արժէքի անկումը:

1931թ. յունիսի սկզբին Գերմանիան կանգնած էր դրամական անանկութեան առջև: Դրանով է բացատրւում Հուլիբրի աշուղէս արագ հրատարակ քայլը: Գերմանիայի դրամական փուլումը ծանր հարւած կը լինէր, յատկապէս, Ամերիկայի համար, որը շատ միլիարդներ է դրել գերմանական արդիւնաբերութեան մէջ: Հուլիբրի միջամտութիւնը փրկեց կացութիւնը մի առ ժամանակ, բայց ո՛չ վերջնականապէս: Հիմնական դարձանք դեռ չի դառնած, թէև յայտնի է ամենքին: Ոչ ոքի համար զաղտնիք չէ, որ դրամական տագնապի անմիջական պատճառը Գերմանիայի վրա դրւած պատերազմական տուգանքն է և ահաւելի չափերի հասնող միջպետական պարտքերը: Գերմանիայի բոլոր ջանքերը այդ կողմն են ուղղւած. և՛ Ձէկերտում, և՛ Փարիզ եղած ժամանակ և, վերջերս, Լոնդոնում, գերման նախարարները յամառօրէն հետապնդում էին պատերազմական պարտքերի հարցի վերաքննութիւնը: Նոյնպիսի յամառութեամբ զիմաղրում էին և Փրանսական նախարարները: Եւ հարցը մնաց այնտեղ, որտեղ էր մինչև այժմ: Լոնդոնի խորհրդաժողովը վերջապա անշուն կիսամիջոցներով ու ժամանակաւոր թնթիւնցումով: Գերմանիան շունչ քաշեց, բայց տագնապից չազատեց վերջնականապէս:

Ս. Մ.

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ո Յ Շ Ո Ւ Ր Ջ

1931-32ի ԵՄՏԱՅՈՑՅԸ

Յուլիս 25ին արձակուրդ ստացաւ Ազգ. Մեծ Ժողովը, քէարկելով 1931-1932ի երմտացոյցը: Հասոյթ կը նախատեսի 186,705,580 ոսկի, ծախք՝ 185,582-045:

Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ երմտացոյցը հաւասարակուած է թուղթի վրա: Նոյն իսկ յաւելում նախատեսւած է 123,585 ոսկի: Իրականին մէջ, գիշերաջան աքնութեանց արդիւնք է այս նախահաշիւը, և մեծապէս կրճատւած: 1930ի երմտացոյցին գումարն էր 226,000,00, մինչ հասոյթ գոյացաւ հազիւ 190 միլիոն: Նոր երմտացոյցը կը կազմէ մէջին գումար մը,

զանի որ քեմարական առաջին շրջանին՝ 1921-22ին 52 միլիոն էր, իսկ հետզհետէ բարձրացաւ 186, 190, 202 և յետոյ 226 միլիոնի: Կը նշանակէ կրճատում 40,000,000 ոսկիի, — 20% գեղչ 1930-31ի վրա:

Անցեալ մայիս-յունիսէն ի վեր սեղանի վրա է այս խնդիրը: Նախապէս երկարօրէն քննեցաւ Թուրքիոյ միակ և միահեծան կուսակցութեան, «Ուալք»ի ժողովներուն մէջ, և հիմնական կէտերը որոշելէ, մանաւանդ կրճատման սկզբունքը՝ քէարկելէ յետոյ, յանձնեցաւ Ազգ. Մեծ Ժողովին: Կառավարութիւնը ամէն բանէ առաջ կը սնդէր կրճատման, ինայողութեան մասին, յոյս չունենալով ոչ ներածման յաւելումէն, ոչ ալ արտաքին փոխառութեան: Իսկ տուրքե-

րու յաւելումը արդէն հասած ըլլալով բարձրագոյն աստիճանին, ժողովուրդը այլևս չէր կրնար սովալ: Մէջտեղ դրած էր պաշտօնեանները կրճատելու խնդիրը, նոյն իսկ 30 տարեան ծառայութիւնը լրացուցած պաշտօնեանները արժանի յաճախուքով: Մասնաւորապէս, խոշոր դումար մը կը կազմէ այս դրուիւրը: Համաձայն կրճատեալ նախարարին յայտարարութեանց, 1926ին պաշտօնեաներու թուաճիկը 54 միլիոն ոսկի կը բռնէր (իսկ 1921-22ի տարեկան երմտացոյցը՝ 52 միլիոն...): Այս դումարէն 46 միլիոնը վճարուած է իրականին մէջ, իսկ մնացեալ 8 միլիոնը խնայուած: 1927ին թուականերու դումարը հասաւ 56 միլիոնի, որուն 50 միլիոնը վճարուած: 1928ին՝ 58 միլիոն էր, (52 միլիոնը վճարուած), 1929ին՝ 59, (54 միլիոնը վճարուած), իսկ 1930ին՝ 65½ միլիոն ոսկի:

Կրճատման ձևափոխումը է արդէն, հետեւեալ հիման վրայ, — պակսեցնել արտադրութեան գործաւարութեան արտասահմանի պաշտօնեանը, իսկ ընդհանրական աւելցնել կեզրոնի պաշտօնեաները: Այս կարգադրութեան շնորհիւ, պիտի չաճին դրամական սակի տարբերութեան: Կարելի չէ եղած կրճատել ներքին գործաւարութեան, օտարական-գինորութեան, թղթատարական վարչութեան, ապահովութեան տեսչութեան և ատոզապահական վարչութեան պաշտօնեաները: Ելմտական գործաւարութեան պիտի հանին հինգ կարեւոր պաշտօնեաներ և պիտի ջնջուին անոնց յատկացուած պաշտօնեաները:

Այս և ուրիշ կարգադրութիւններով, կը յուսան պաշտօնեաներու թուաճիկը 65½ միլիոնէն իջեցնել 59 միլիոնի, ինչ որ կը նշանակէ 6,400,000 ոսկիի խնայողութիւն մը: Պիտի գեղջւին նաև Մենաշնորհներու վարչութեան պաշտօնեաները, որոնց թուաճիկը խոշոր դումարներ կը հանցնէ: Միաստու մենաշնորհը 25 միլիոն ոսկի կապահովէր պետութեան, մինչ անցեալ տարի հազու 23 միլիոն տուած է: Հինգ-վեց հարիւր պաշտօնեաներ պիտի հանուին այս վարչութեանէն, իսկ 200 ալ Ուզելից ըմպելիներու վարչութեանէն:

Պաշտօնական բացատրութեան կերեալ որ թուականներու մեծագոյն դումարը կը կազմեն մանր ուժերիները: Այսպէս, ամենաբարձր թուաճիկ ստացող պաշտօնատարները թիւն է 24, որոնց ինը առաջին կարգի զեպպան: Ասոնց ստացած դումարն է 187,000 ոսկի: Երկրորդ կարգին վրայ կուգան 56 պաշտօնատարներ, — համադումար 336,000 ոսկի: Երրորդ կարգին՝ 130 պաշտօնեաներ (666,000 ոսկի), չորրորդ՝ 114 հոգի (333,000 ոսկի), հինգերորդ՝ 150 հոգի (460,000 ոսկի): Համադումար երկու միլիոն 40,000 ոսկի: Իսկ 59 միլիոնին մնացեալ մասը կուտեն մանր պաշտօնեաները, մասնաւորապէս անոնց որ ամսական հարիւր ոսկիէն պակաս կը ստանան:

Ուրեմն, թուականները գեղջւր ինդիք չկայ. բայց շահատուրք պիտի առնուի պաշտօնեաներէն ալ: Յիսուսէն մինչև հարիւր ոսկի թուաճիկ ստացող պիտի վճարէ 5%, մինչև 200 ստացողը՝ 6%, մինչև 300 ստացողը՝ 7%, մինչև 400 ստացողը՝ 8%, անկէ անդին՝ 9%: Անցեալ տարի նազարդոյն սակն էր 5 և առաւելագոյնը՝ 15%):

Բոլոր կրճատմաններն յետոյ, կտաւարութեան կազմած երմտացոյցը կը ներկայացնէր 189,779,370 ոսկիի դումար մը: Ինչպէս տեսանք, Ազգ. Մեծ Ժողովը յայն իջեցուցած է 186,582,045ի:

Ո՞ր դրուիներէն կազմեցաւ այս խնայողութիւնը: Ազգ. Մեծ Ժողովը դրեթէ փոփոխութիւն չկատարեց ատոզապահական (3,721,000 ոսկի), տնտեսական (7,377,800) և կրթական (6,582,930) գործաւարութեանց նախահաշիւներէն: Թեթև փոփոխութիւններ կատարեցան միւս նախահաշիւներուն վրայ: Իսկ նոյնութեամբ, իբրև անձեռնմխելի սրբութիւն ընդունեց արգային պաշտպանութեան երմտացոյցը, որ մէշտ ստիւծի բաժինը կը կազմէ, թէև այս ստոր 11 միլիոն 300,000 ոսկիի նւազում մը կը ցուցնէ անցեալ տարեան վրայ: Բանակին համար նախատեսուած է 44 միլիոն 026,363 ոսկի, օդային ուժերու համար՝ 3,456,814, նւազումը՝ 7,860,451, զինուորական գործարաններ՝ 3,467,417, քարտիսագործութիւն՝ 646,479: Համապումար՝ 59,467,524 ոսկի: Ազգ. պաշտպանութեան լրացուցիչ մասի համարելով նաև Ապահովութեան Տեսչութիւնը (4,185,524), օտարական-գինորութեան վարչութիւնը (8,173,268), կուսեանք 72,376,316 ոսկի, 185,582,045ի վրայ: Ինչ որ կը նշանակէ ընդհանուրին դրեթէ մէկ երրորդը կամ 33%:

Համաձայն Տօքթ. Միւլլէրի տեղեկագրին, 1921-22էն 1929-30 ազգային պաշտպանութեան բաժինը եղած է, ընդհանուր երմտացոյցին մէջ, նւազումին 45.75%, իսկ առաւելագոյն 50,76%: Վերջին երկու տարիներու ընթացքին, այդ համեմատութիւնը բարձրացած է 65%ի, քանի որ Հանրային Պարտքի վճարման սահմանած դումարներն ալ (14%) յատկացուած են զինուորական պէտքերուն:

Գաղափար մը տալու համար սիրող հոգեբանութեան մասին, յիշենք ծանօթ երեւոյթականի մը, Մազար Միլֆիտ պէշի բացազանութիւնը, ազգային պաշտպանութեան երմտացոյցին վիճարանութեան ասեն:

— Ժողովը պարտաւ է ի հարկին բոլոր պիտուէները գէրտի իջեցնելու և միլիոններ աւելցնելու ազգային պաշտպանութեան երմտացոյցին վրայ:

Բւհարական երմտացոյցին լրացուցիչ մաս կը կազմէ Օղանաւային Ընկերութեան տարեկան եկամուտը, 2,422,000 ոսկի, որ պիտի յատկացուի իր նպատակին, — նոր օդանւերու զման:

ՆՈՐ ԹՈՒՐԿԻԱՆ ՎՏԱՆԳԻԱՄ...

Նոր հրատարակութիւն մը Թուրքիոյ մասին՝ «ապսպրած» տեսակէն, — «La Question Turque» (Թրքական խնդիրը, Փարիզ, 1931): Հեղինակը՝ Տիկին Պ. Ժ. Կոլիս, ծանօթ անուն մը Արեւելքի, մասնաւորապէս Թուրքիոյ մէջ: Իր լրագրական հրատարակութիւններէն զատ, սւնի երեք ուրիշ գիրքեր ալ Թուրքիոյ մասին, —

Angora, Constantinople, Londres (Moustapha Kemal et la Politique Anglaise en Orient), 2. La Nouvelle Turquie. 3. La Nationalisme Turc.

Նոր հատորը, 375 էջ, կրկնութիւն ու ընդլայնումն է իր նախորդ հրատարակութեանց, փաստարանու-

Թիւեր թուրք ազգային շարժման և քեմալականութեան, սկսելով 1918 թուականի 30-էն, կրթ ստորագրեցան Մուսթաֆայի գլխաւորաբար: Տեսակ մը պատմութիւնն աղիթ թուրքերոյ, զարգացան, մտաւոր և ընկերային:

Բայց, փաստաբանական տարեւորին յետոյ, վերջին գրութիւն և կարգապահութեան մէջ, կը հանդիպինք շատ լուրջ մտահոգութեան մը: Տիկին Կոլիս, զարգացման հինգ, անհնգիկտա և նոր թուրքերոյ սպառաշի մասին: Մեծ վտանգներ կը տեսնէ նոր գլխուն, թէ՛ զարգացական և թէ՛ սոստանական տեսակէտով: Նոյն իսկ սուր իտքեր կարտասանէ օրան կուրքին, Մ. Բեմալի հանդէպ:

— «Առայց է որ, վերջ և վերջոյ, նորիդային Ռուսիոյ հետ հարաւեանութիւնը, շարունակական շփումները անոր պատգամաւորներուն հետ, Եւրոպայի հետ ծագած դժուարութիւնները, զգալովի յուսալարութիւնները խորապէս ալլափոխած են Մ. Բեմալի նկատարները: Ան հաւատացած էր թէ իր թուրք պետութիւնը յայնչ պիտի քաշէ իր յետեւները, մինչդեռ, իրականին մէջ, ամէն օր կը ծանրացնէ կզգիացում մը որուն սեղմումը անկի դաժան է քան ամենալաճանք բուն կալուածքանց: Կամայականութիւնը բանաձե չէ, քանչէր համեար չէ: Ի՞նչ հակադրութիւն 1919-1922ի անատուական շարժման — այնքան հաւատարկչոյն, ստուօրէն գիտակից՝ ամենէն ծանր յանդգնութեանց մէջ, — և սա թուրք հանրապետութեան միջև, — դիկատատարական և ախական՝ իր բարքերուն և գոյծերուն մէջ, ինչպէս անաղին աշխատակալութեանց ժամանակ, արևմտականութեան պատրուակին տակ»:

Տիկին Կոլիս թուրքէ մը ասելի գործընթացով թուրքերոյ ազգային վրա, «կործանարար յիմարութիւն» մը կը տեսնէ Մ. Բեմալի պարտադրած արմատական փոփոխութիւններուն մէջ: Կը հաստատակէ «խորապէս հմուտ» իսլամի մը նամակը, որ կողքայ թուրքերոյ ընկերային և կրօնական կենտրոններէ մէջ, կրթութեան և լեզուին, պատմութեան և գրականութեան մէջ կատարած խաթմունքները: «Թուրք-իսլամ և թուրանական» մըն է այս նամակապիկը, մինչ հիմա կը տեսնէ որ իրենց Պետը շատ ժամանակ երես կը դարձնէ թուրք-մանկոյ աշխարհէ մը և կը ճղնէ մեզ կապել իր ներկայ ուղղութեան, — թուրք միջերկրականեան և ձեռք-արեւելեան աշխարհի մը, որուն ամենահին զարգացման թուրք-իսլամ թուրանականը ուղղութեան կը յանձնէ նաև ուրիշ պարագայ մը:

— «Ձիա Կէօք Ալի զարդած կը ընկերային երբորութիւնն մը, — համաթրքութիւն, իրամականութիւն, և արդիականութիւն: Մ. Բեմալ մէկգի նետոյ այս սկզբունքներուն երկրորդը և ուղից ծիւրման դատապարտել կրօնական ո՛րեւէ զարգացում:

«Ասոր հետևանքով, մենք ասելի մօտեցիր ենք առանց սխտեմի բոլշևիկները: Մենք պաշտօնապէս անհատաւորութիւն հռչակած չենք, բայց թուրք ժողովուրդը մնացած է առանց մզկիթի»: (էջ 362):

Կարգալով Տիկին Կոլիսի «գորակացութիւնը», դիւրաւ կը հասկնանք թէ ո՛ր է թաղամ շան գլուխը, այս երկրորդն որդասացութեան մէջ:

— «Ազգայնական թուրքիոյ ներկայ կացութիւնը

շատ բիչ կը տարբերի այն վիճակէն որ այնքան ծանրօրէն կը ճնշէր իքթիսաթ-թուրքագրի կառավարութեան վրա, 1912էն 1914: Ինչպէս այն ատեն, երկու մեծ թշնամիները, Ռուս և Անգլիացիներ, ռոտ կոխած են, կը ճնշեն: Կա՛ն և երկրորդական վտանգները, Գերմանիա, ամուխապէս որ ամբապնդեցաւ, պիտի վերսկսի իր «Տրանկ նախ Օսթրիա» (դէպի Արևելք): Իտալիան շատուց հնչած է իր ցանկութեանց շրջանակը: Վերջապէս Յայնը երբէք չպիտի մտնան Յունիականի քաղաքութիւնները, ինչպէս որ Պուլկարները չպիտի դադարին Պոստայ մասին երազելէ»: (էջ 365):

Տիկին Կոլիս վերջ ան ի որ քեմալականութեան թուրքեան, այս ընթացքով, պիտի ինչոյ խորհրդային իշխանութեան ճանին մէջ: Արդէն իսկ ծանր ճեղքեր կը տեսնէ թրքական նոր պետութեան չլեքին մէջ զոր ամբօրէն խորսխած կը թուրք իր ասիական հողին վրա»:

— «Կանխահաս ծերութիւն մը կը նշմարի արևմտական, անտոյց բանով մը. էնկիւրիի շիջումն է արդեօք: Այսքան շո՛ւտ:

«Անգլիան է առաջին ազգակը: Ձիւնորապէս պարտած՝ թուրք ազգայնականութենէն, ան չբարկցուց քաղաքական սեղմումը Քիւրախտանի մէջ, արևելեան նահանգներուն, ուր իսկ Պոստայ մէջ: Ան համբարութեամբ, յամատօրէն հետապնդեց այս ազգայնական թուրքիոյ կործանումը, կա՛ն յարձակելով կենսական կեդրոններուն մէջ կա՛ն ուժ տալով յետադրութեան դրան հանդէպ այնքան յատօրէն վարեցաւ Մ. Բեմալ: Այսպէս, հարկ եղաւ յետ զանազանութիւններ կրել, պայքարելու համար քրտական ըմբոստութեան դէմ, մահացու կոխ մղելով իքթիսաթ-թուրքագրի դէմ, կապակծելով ամէն բանէ որ մաս չէր էնկիւրիի պակի արքեմիթին և Յայն իսկ պիտեղք...

Այս կացութիւնը դէպի խորհրդային իշխանութիւն չի՞ մղեր թուրքեան:

— «Արդէն իսկ, թուրք վարչները չեն կրնալ ասիական քաղաքականութիւն մը վարել: Սովետները ամուր բուն են Կովկասը և թուրքտաստը, այդ բըլբուական երկիրները: Անոնք այնտեղ կը պահեն իրենց լաւագոյն գորագունները, և եթէ գիւղերը բաւական ազատ են, և տակաւին ունին իրենց դպրոցները, մերկիքները և իմամները, ընդհանրական քաղաքները պարտաւոր են յամայնիկ մարտական բուլշևիկներուն առջև: Ժողովուրդը խուլ թշնամութիւն մը կը սնուցանէ իրենց հանդէպ. տակաւին չի հաւանիր գործակցել իրենց: Դոյն իսկ Արդէնյաճի և Կովկասի մէջ կը կազմին գիծնայ իրաւալուծները, բարձր Ռուսերուն դէմ կը գործեն: Բայց անոնք պարագորէն կը զայնպիսիին, ամուր կը մնայ ճեղք, և «աւելի լաւ է որքէ բան չընել», կըսեն անոնք որ ծանօթ են կացութեան: Բագմաթի Կովկասցիներ թուրքիա կապատաներն»: (էջ 368):

Տիկին Կոլիս կը կարծէ թէ բոլշևիկները կը սպառնան նոյն իսկ Մ. Բեմալի կենտրոն, և շարունակ զաւազարութիւններ կը սարքեն, թէ և պաշտօնապէս լաւ են յարաբերութիւնները: Բայց «Կապի» փոխանակ որտեսական վտանգին դէմ պաշտպանելու, իր ամբողջ բարկութիւնը կը թափէ ընդդէմայիններուն վրա:

«Հակառակ խորհրդային վարդապետութենէն խորհուրուն, իր յարաճուն մեկուսացումը, իր հետզհետէ աւելի ճնշող դժգոհութիւնները կը հարկադրեն յարմարել նեկզամիտ հարեանին ժողովաներուն»։ Մինչդեռ գիտէ որ խորհրդային վարիչները պիտի չեն խնայիր թուրքիան վարակելու համար, պիտի նստէ որ Անատոլիոսի ժողովուրդները, զատնորէն յուսարիւր, ս'ընէ տարրերութիւն չեն տեսնիր արդէ հանրապետական գրութեան և բոլշեւիստին միջև։ Գիտէ հոգեկան վիճակը թուրք մտաւարակներուն, որոնք թշուառութեան մատուցած են, և վիճակը Պոլսոյ անդործներուն, — մանր սոսկատարները, բեռնակիրները, նուազարները, կառուցողները, փոխադրելիները, — պարզիկ ժողովուրդ մը որ ձանձրացած է անօթութենէն և որ անձանտուր պիտի ըլլայ անոր որ կրնայ քիչ մը սփոփանք պատճառել իրեն»։

Այսպէս, Պոլսոյ կիներայ, հշուտով պարզ աւերակի մը պիտի վերածուի, աստարական շարժումը կանց ստան է, «Թուրքերը չեն կրնար վճարել տուրքերը — ինչով վճարեն — բանտերուն մէջ անկ չէ մնացած այդ կարգի յանցարորներու համար», իսկ Արքայն — կառավարական խմբակը — պրոստո յնկիւրիս։ Պարահանդէսներ, ընդունելութիւններ, շքեղ արդուզարդեր ֆլաւամիանիս...

Թրքեսը Ծրանուհին ճշմարիտ ահապանք մըն է որ կը հնչեցնէ իր վերջին խօսքերով։ Եւ ինչպէս իր միւս հրատարակութիւններուն մէջ, այտուղ ալ, իր «միտ բանի»ն պիտի է որ Ծրանսա ձեռք երկարէ թուրքիոյ, իրի միակ անկեղծ բարեկամը, և փրկէ զայն տնտեսական անանկութենէն, համայնափարութենէն, Անդրոյ, Ռուսիոյ, Իտալիոյ և Գերմանիոյ ժանիքներէն։

Թարգմաններ այդ վերջարանն ալ.
— «Արդի վարչամակնի վերքն է կաշառակերութիւնը։ Այդ յարաճուն շարիքին դէմ քան չեն կրնար ընել

Մ. Քեմալ և Ըսմէք փաշա... Միայն բանակը անվթար կը մնայ։

«Ամենէն դժուարին խնդիրը դրամի հարցն է, և Անատոլիոսի այն մեծ քաղաքները որ կը դիւրացնէ խորհրդային քաղաքացուն. արդ եթէ Թուրքիան իսկապէս բոլշեւիստայն, կարգը արագօրէն պիտի հասնի Պալքանի և արարական երկիրները. — Սուրիա, Իրաք պիտի հետևին շարժումին։ Եւրոպայի և Ամերիկայի քուլուրիները այս վտանգին հանդէպ՝ մեր օրերու ամենէն զարմանալի երևոյթն է. կարծես չեն հասկնար և չեն հետաքրքրուիր։ «Վեզմէ յետոյ զընդհանր»։

«Վերջին ամիսներու ընթացքին, խորհրդային ծաւալումը Մերմադար Արևելքի մէջ՝ աւելի մեծ յառաջդիմութիւն ունեցաւ քան ունեցած էր տասներկու տարուան անբնական աշխատանքը։

«Թրքական խնդիրը միշտ պիտի անցնի այդի թուրքիոյ նեղ սահմանները։ Մ. Քեմալի և իր շրջապատին տեսողութեան բոլոր սխալները չեն կրնար մոռցնել թէ ան պետ մըն է տակաւին և թէ անոր յաղթանակը դեռ երկէ էր որ տեղի ունեցաւ։ Հակառակ այնքան տառապանքներուն, թուրք ժողովուրդը — որ վարժուած է տակալու — կը մնայ գորտուր ժողովուրդ մը, ընդունակ՝ յանկարծ ստֆի կանցնելու և տէր ամուր կորովի։

«Ո՛վ որ մտնէն հետևած է անոր, զժուար է հաւատալ որ այդ ժողովուրդը դիրաւ թոյլ պիտի տայ բոլշեւիկանալու. դիրքին է հասկնալ թէ ինչո՞ւ Մասկուան այնքան գոհողութիւններ կրնէ սջնչացնելու համար Մ. Քեմալը. աւելի դիրքին է համոզուիլ թէ աս ազատ և եռանդուն երիտասարդներու շարքին մէջ որ այսօր կուլան իրենց երկրին վրա, պիտի ելլէ մէկը, ընդունակ՝ ըստանձնելու գործին շարունակութիւնը. բայց, մինչ այս մինչ այն, խորհրդային վտանգը դաժմանքին ցրուած է նոր Թուրքիոյ տարեւ, և կը սպառնայ ամէն բան ընկղմել»։ (Էջ 373)։

Հ Յ. ԴԱՇՆԱՎՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻԻԱՆԵՆ

ԱՆԻ-ՔԱՐԵՑԻ ԱՆԿՕԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻԻՆ (Գ*)

VIII

Սասունցիք այլևս չէին կարողանում քաղաք իջնել։ Երանք համարուած էին սպտամուր ժողովուրդ։ Կառավարութիւնը երկար ժամանակ դէս ու դէն ընկաւ և ձերբազակեց հաւատարեկցի Կրպէին, որը մերանց հետ յարաբերութեան մէջ էր։

Բռնելով Կրպէին՝ սկսում են շարշարել, ատամներն են քաշում, լեզուն ծակում են ասկողով, տաքա-

ցած երկաթներով դաղում են ժարմներ։ Հողին ազատելու համար Կրպէն ասում է, թէ իրենց հրահանգ է աւել տուստաստացի Սարգիսը։ Հարցնում են՝ ո՞ւմ միջոցով։ Կրպէն պատասխանում է՝ առաջնորդի միջոցով։

Այդ օրերը Մուրադը ինձ յայտնել էր, թէ՛ Կարինից հեռագիր է եկել և ինձ Կարին պիտի փոխադրեն։ Բայց աս րուպէ սպասում էի մեկնելու ժամին, բայց Կրպէի խոստովանութիւններից յետոյ սկսեցին

*) Տես «Երոշակ», յունիս, № 6.

ամէն օր ինձ խուզարկելու եթէ իմ աղան չլինէր, իմ բանս շատ կը վատանար:

Մի օր ճիրարացի Սուէյման աղան ինձ ասաց լա՛ւ մարդ ես, ափսոս է այստեղ մնալ. մենք ուզում ենք փախչել, անցք արգէն պատրաստ է, արի՛, դու էլ մեզ հետ փախիր, զեղ կուշարկեմ մինչև հարգում-այնտեղ դու կարող ես ներկայանալ հիւպատոսին: Ես երկար մտածելուց յետոյ, Միխոյին ասացի. պատրաստ եմ, վաղը գիշեր պիտի փախչենք:

Սկսեցինք պատրաստութիւն տեսնել: Առաւօտեան մի քերթ կանչեցին, որ փաշային ամէն ինչ պատմում է: Փաշան ինքը եկաւ քննութիւն կատարելու, և ամէն ինչ երևան եկաւ: Ծաղկ փորում էր սենեակի տակից և գնում-վերջանում էր մտաւորայայ աշխարհ:

Քննութիւնից յետոյ, բանտարկեալները առանձին-առանձին կանչեցին և յիսնական հարած ընդունելով՝ շղթայակապեցին: Ես դիտէի, որ ինձ էլ պիտի կանչեն շղթայելու համար և վճեցի դիմադրել, որովհետև արդէն 3 տարին լրանում էր և այդ ժամանակուայ ընթացքում սոյուզիսի մի քանի ոգէպ էր պատահել և ես հիւպատոսի անունը տարով ազատուել էի: Վերջապէս, կանչեցին և ինձ հաղարայտի առաջ տարին՝ նա նստել էր, իսկ իր մարդիկ շղթաները ձեռներին՝ պատրաստ կանգնած էին ծօռը: Կանչելով հազարապետի առաջ՝ ես ասացի, թէ մեղաւոր չեմ. ես մի անծանօթ մարդ եմ, տեղ չգիտեմ, ո՞ր ուղի պիտի փախչեմ. իմ հիւպատոսն էլ այսօր կամ վաղը կը գայ...

Պօսքերիս պատասխան շտառանքով՝ նորից կրկնեցի: Դարձեալ լուռութիւն. ո՛չ մի խօսք: Հասկացայ, որ անպատճառ պէտք է շղթայեն: Նորից դիմեցի հազարապետին, թէ՛ ես ոռուսահպատակ եմ, ճանաչում եմ միայն ոռուսաց թագաւորին և սուլթան Համիդին: Եթէ մեղաւոր եմ, կարող էք դիմել յիշեալ թագաւորներին և կարողանի հրաման րերել, և փայտը կպաւ նրա երեսին, զերթեց կաշին ու արևն հոսեց: 10—15 հոգի, կատաղութեամբ ու հայհոյանքով, յարձակեցին վրաս, բայց ես դիմադրում էի բոլորին՝ որին հրում էի, որին գետնին ձգում, որին խփում էի: Արիւնը զլուսէի մի դարկել, և ես ոչինչ չէի տեսնում: Յաջողեցի վերցնել գետնին ընկած ծանր շղթան, ուզում էի յարձակուել ու շղթայով շարք ու փշուր անել ամենքի գլուխը, բայց նրանք, վարկենանապէս, յետ կանգնեցին և արձանացած, ստո՛ւմ ինձ նայեցին:

Այդ բոպէին ներս մտաւ թիւրքացած վրացի զինւորական կոմիսարը փաշայի հետ: Փաշան, տեսնելով այդ վայրենի տեսարանը, խիտ բարկացաւ հազարապետի վրա և ինձ դառնալով՝ մեզմ կերպով ասաց. Սարգիս էֆէնդի, գնա՛ ջո տեղը:

Այնուհետև իմ անուշ գարձան հաղարայտին ծեծող և խիստ բարձրացաւ բոլորի աչքին, չնայած որ ես էլ լաւ ծեծ էի կերել: Ես սենեակս մտայ, Սուէյման աղան ճակատս համբուրելով ասաց. «Դու մի հայ էիր այսքան խլամիս մէջ, որ հաղարայտին չթողիր

տուրդ շղթայ դարնել»: Իմ պաշտպան աղան էլ պարծանքով ասում էր. «Եթէ Սարգիսը դուշող չլինէր, ես նրան տէրութիւն կանխէի»...

Բայց և այնպէս իմ դրուութիւնը նորից սկսեց վատանալ. հիւպատոսից ոչ մի լուր չէր գալիս, և ութ ամիս էր որ արգելիլ էին տնից նամակ ստանալ: Ասում էին կամ հիւպատոսը ինքը Մուշ պիտի գայ, կամ ինձ Կարին պիտի տանեն, բայց ոչ մէկն էր լինում, ոչ միւրս:

Կատաւարութիւնն էլ շատ վատ աչքով էր նայում իմ վրա, որովհետև Սերորի վրա գտնւած նամակների մէջ գտել էին և իմ նամակները: Հաւատորկեցի Կրպէի վկայութիւնը անելի ևս ծանրացրեց իմ դրութիւնը:

Նոյեմբեր ամսին ինձ նորից դատարան կանչեցին: Ես շատ ուրախացայ՝ կարծելով, թէ հիւպատոսից լուր է եկել, բայց յոյսս զուր դուրս եկաւ. ինձ տարին քրնիչի մօտ: Ես աստիկ վախեցայ. մտածում էի, թէ նամակներս պէտք է առջևս դնեմ, բայց նկատեցի, որ խօսակցութիւնը ուրիշ բանի վրա է: Քննիչը խիստ ջաղաքավարի կերպով ինձ ասաց. «Ահա երեք տարի է, որ դու մեզ մօտ ես. լաւ հաղնում ու ուտում ես. փող ո՞րտեղից ես ստանում»: Ես պատասխանեցի, թէ՛ քանի որ ես ոռուսահպատակ եմ և Սուլթան Համիդի հրոստակով միայն հիւպատոսի ստղել պէտք է հարցաքննեմ, մերժում եմ պատասխանել արցումին: Քրնիչը պատասխանեց, թէ՛ մենք յարգում ենք մեր թագաւորի հրովարտակը և դիտենք, որ հիւպատոսը պիտի գայ, բայց մինչև հիւպատոսի գալը ցանկանում ենք տեղիկանալ ջո արարուրի մասին: Ասում են, որ դուք Սասուն նամակ էք գրել ձեզ օգնելու համար: Ասում են, որ յարաբերութիւն ունիք առաջնորդի հետ: Ծի՛շտ է այդ, թէ զրպարտութիւն:

Այս հարցերից էլ պրծայ՝ հիւպատոսի անունը տարով: Վերադարձրին բանտ, և ես եղելութիւնը պատմեցի աղային: Նա աստիկ բարկացաւ և ասաց. «Ինչո՞ւ շտապիր, թէ աղան ինձ 5 լիբա է տալիս շոբերի համար և ճաշն էլ ուտում ենք միասին»: Եւ ինքը զնայց ու ասաց. «Ի՞նչ է քեզ ուզում այս զարեք մարդուց. ես եմ նրան պահում. նրա համար ոչ մի փարա չի գալիս»:

Երկու օրից յետոյ, աղային, եզօրը ու մի քանի քերդերի ուղարկեցին Կարնոյ բանտը: Ինձ թւաց թէ ես նոր եմ բանտարկուել. պաշտպանից զրկելուց յետոյ չգիտէի ինչ պիտի անեմ: Բայց այդ բոպէին երևա ինձ էլ կանչեցին, ձեռներս իրար վրա գնելով՝ կկաթթէ օղակով կապեցին և աղայն հետ շքեցին: Աղան ուրախացած ասաց. «Արի՛, լաւ, իմ հացը խէրով է, կամ պէտք է ձեռքովս ազատուեա, կամ պիտի միասին մեռնենք»: Իսկ միւս բանտարկեալները պատուհանից դուռում էին. «Սարգի՛ս, Պուսէ վա խլաս գրքե՛» (Աստուած ձեզ ազատէ):

Ձեռքերնիս կապած, իրար միացրած, հազար ու մի շարձարանքով, հասանք Գուսգուս (Շուշարք) դիւղաքաղաքը: Միւս օրը երեկոսան հասանք Ոնուսի բերդը, որտեղ մնացինք 9 օր, միշտ կապած ձեռքերով: 19 բանտարկեալներ էինք: Մեզ հետ գալիս էին 48 ձիաւոր ու 50 հետևակ զինուորներ և 25 ձիաւոր ստիկաններ, մէկ հազարապետ, մէկ հարիւրապետ, 2 միլադրմ: Այս ամբողջ բազմութիւնը սովորաբար իջե-

անում էր հայոց զինուորում: Հայ զինուորացիները տեսնելով ինձ՝ ցատում էին, բերում էին հաց, մածոն, կարագ և երկկոններ՝ խորոված ոչխար: Բացի հացից, կապած ձևաքերով, ուրիշ ոչինչ չէինք կարողանում ուսել: Գիւղացիները հաղարպետից իրաւունք էին խնդրում ինձ կերակրելու և պահպանելից թաքուն դանադան հարցեր էին տալիս:

Օրէնքով եթէ զօրքը իջնանում է մի զինւ, սպան պարտուոր է զինուորացիներից ստացած մթերքի արժէքի մի մասը վճարել և ոչսից ստացական անենլով ներկայացնել մեծին: Մտայէն, Շաքեր փաշան երբ 1896ին բարենորոգումներ մտցնելու պարտակով 100 ձիււոր զինւորներով ման էր դալիս հայկական զւաւաններում, իջնանած ամէն զինւում 20-30 ոսկի ծախս էր անում և վճարում էր: Սուրբ Կարապետի ծախսերի համար էլ վճարել է 5 լիրա: Ինձ տանող զօրքերը ոչ մի տեղ չըվճարեցին և ամէն տեղ ձրի ստացան ուսելլք ու կեր:

Նոյեմբեր ամիսն էր: Լեռներում ցուրտ էր, և մենք սաստիկ նեղւում էինք: Իրւրակնեան լեռան ստորոտին 3 կանչուն հաստութեամբ ձիւն էր իջած և ցուրտը այնքան խիստ էր, որ շղթայի երկաթը կաշոււ էր ձուռայ կաշիին: Այդ բաւական չէր, երբ որ մի տեղ իջնանում էինք, մեզ կտր շղթան էին անել տալիս և վզներին օղակ անցնելով՝ օղակը շղթայով կապում էին տան սիւնին, որ չխախչէինք: Եթէ մէկն ու մէկը ուղեւոր բնական կարիքի դնալ, բոլորս էլ պէտք է հետեւէինք նրան:

Առաւօտները հանում էին օղակը և առաջ քշում: Մեր ճանապարհորդութիւնը տեւց 20 օրից աւելի: Մարափելի կերպով կեդտուուեցինք: Երբ մարմինս ջոր էր վալիս և չէի կարողանում ձեռք գործածել, բարկութիւնիցս չէի իմանում ինչ անել: Առաւօտ և երեկոյան ոստիկաններն իրենք էին բաց անում վարտիկի թիւերը և էլի կապում:

Այսպիսի շարշարաններով, Փալանթուբեանի վերայով, հասանք Կարին: Բանոր զրան առջև հանեցին շղթաները: Չարհուրելի էր այն որպէն, երբ խարտուցով ու մուրճով բաց էին անում երկաթը. ցրտից սառած ձեռքերս անասելի կերպով ցաւում էին:

Շղթաներից պաղտած՝ ներս ընկանք բանտը: Կարնոյ և Մշոյ բանտերի միջև կայ ահագին տարբերութիւն: Կարնոյ բանտը բաժանւած է երեք մասի: Առաջինը՝ Կափ Ալթի, (զրան տակ), երկրորդը՝ Արիա կոնդուլս (յեռեկ մասը), երրորդը՝ Դաշխանա (քարի կայարան): Առաջինը ծառայում էր որպէս ոստիկանատուն և մէջ օրից մինչև մէկ ամիս բանտարկութեան դատապարտւածների համար, երկրորդը թէթև վճիռ ստացողների, իսկ երրորդը՝ մեծ յանցանքի տէր մարդկանց համար: Ինձ առաջ տարան Արիա կոնդուլս, յետոյ տեսնելով, որ ես դատապարտւած եմ 101 տարւայ, փորձադրեցին Դաշխանա: Առաջ զրին մի խոնաւ տեղ, որտեղ բանտարկեալները զիչերները միգում են:

Կարնոյ բանտը կառուցւած է սրբատաշ քարերով, սենեակները աւելի երկար ու լայն են, քան Մշոյ բանտի սենեակները: Ամէն մի սենեակում ջնում են մօտ 60 հոգի: Ձմեռները անտանալի զարշահոտութիւն է դալիս: Երեկոները դռները կողբւում են և չեն բացւում նոյնիսկ բնական անհրաժեշտ պէտքերի համար:

Դրան տակից մի առակ է անցնում. այդ 60 հոգին աշրտեղ լացւում է, միգում է, հակառակ դէպքում հոգում է և միւս բնական կարիքը: Ինձ պարկեցրին հէնց այդ առակի մօտ: Ամբողջ բանտում կար 700ից աւելի բանտարկեալ:

Միւս օրը ինձ տարին դատարան, որտեղ նստած էր փոխ-հիւպատոսը, մի կարճահասակ, սեւ մազերով սղամարդ: Սիււնց հարցաքննութիւնը, սպա կարգացին Մշոյ թղթերը, որոնց մէջ նշանակւած էր իմ 101 տարի բանտարկութեան դատաւճիռը: Թղթերի մէջ կային և Սեբերիան ուղղւած իմ նամակները: Երբ այդ նամակները տեսայ, լեզու պատռեց: Երկար մտածում էի՝ ի՞նչ պատասխանեմ և վճռեցի ուրանալ:

Երբ դատախազը վերջացրեց ընթերցանութիւնը և ինձ դանախով հարցրեց, թէ՛ այս նամակները դո՞ւ ես գրել Սեբերիան, ես պատասխանեցի, որ ո՛չ միայն նամակներ չեղիւնակր ես չեմ, այլ՝ մինչև անգամ գրել չգիտեմ: Դատախազը ապշած սասց. «Բայց դու այստեղ արտագրութիւն ունեւ»: «Այո՛, պատասխանեցի ես, ճիշտ է, ունեմ, բայց ես կարող եմ միայն տառեր գրել. եթէ, օրինակ, դուք ասէք՝ այս ինչ կամ այն ինչ առող զրեր, կը գրեմ, իսկ ինքնուրոյն կերպով գրել չգիտեմ:

Վճռեցին դատը յետաձգել մինչև 1901թ. մարտ 1ը, այն առարկութեամբ, որ հարցաքննութեան ներկայ պէտք է լինեն Մշոյ դատարանի դատախազն ու քննիչը: Հաշուեց, որ մինչև նոր դատի օրը դեռ չորս ամիս կայ և այդ ք ամիսը ք տարուց աւելի երկազ երեւաց:

Այդ ք ամուայ ընթացքին ես ուսումնասիրեցի բանտի ներքին կարգը ու սարքը և բանտարկեալների նիստն ու կարը: Կային նարմանցի հայեր, որոնք 1890 թւից ի վեր բանտում էին. բանտարկւել էին 27 հոգի և 10 տարւայ ընթացքում կեղանի էին մնացել եօթը. միւսները մեռել էին: Մանօթացայ տէրութեցի Կարա Մամօի հետ, որ իր յանդուսն քաջութեան շնորհւմ մեծ ժողովրդականութիւն ունէր քերթերի մէջ և Ժաւօթ էր Նիզամը Կարա Մամօի (Օրէնքի Սեւ Մամօ) աշուհով: Կարճահասակ, նիհար կազմածքով, սեւ երիտասարդ էր: Նա պատմեց իր յանցանքը:

Իրեւ ապակի, Դերսիմի լեռներում թափառելիս, կիրճերից մէկում Մամօն բռնում է անգլիական հրապատուին և Երզնկայի հաղարպետին 30 ձիււորներով, տանում է նրանց անտառի խորքերը և հրամայում է հանել հաղուտը: Ապա, մերկացնելուց յետոյ, նրանցնում է կաղ փուշի վրա: Հիւպատոսը գէտարանում է նստել, այն ժամանակ Մամօն ստում է.

— Հա՛, անախո՞ք՞ է. նստի՛ր, սա Կարա Մամօի օրէնքն է — Նիզամը Կարա Մամօի: Սուլթան Համիտն էլ մեզ նստեցնում է այս փուշի վրա, բայց դուք ձայն չէք հանում...

Այդ օրից նրա անունը մնում է Նիզամը Կարա Մամօի:

Ինչ անցած, Մամօն գնում է տեսութեան տերսիմցի յայտնի Հիւսէին աղային, որը նոր էր վերադարձել Պոլսից՝ սուլթանի շքանշաններով պարգւարած: Կարա Մամօն շնորհաւորում է Հիւսէին աղայի պալուտան ու շքանշանները և ուղղում է գնալ, բայց Հիւսէին աղան

ասում է. «Արի, միասին դիմեք Կարին փառայի մաս, և ես ներում խնդրեմ ձեզ համար»: Մասնն հաւատում է. զայն են Կարին, ուր և բանտարկւում է: Մինչև բանտարկելը, նրա գործը է անգամ զննել էր և 101 տարւոյ բանտարկութեան վճիռ էր ստացել:

Բանտում մեծ ազդեցութիւն ունէր դարձեցի Ամօ րէզը. նա ինձ շատ էր յարգում, որովհետև պարզուց, որ հայրենակից էինք: Նա զուրբ մի հասարակ զեարկի էր (ոչխարի զլուխ եփող): Մի ինչ որ մարդասպանութեան համար 101 տարւոյ բանտարկութեան զատուցարուել է այժմ բանտի տէրն ու տիրականն էր:

Կարնոյ կենտրոնական բանտը մի կատարեալ շուկայ է: Բանտարկեալները ծախում են միս, անուրի, պանքո, իւղ և զանազան ուրիշ ուտելիքներ: Ամօ բանտ անտերով սկսում է թուլանալ խաղալ և անուտուր անել: Այսպիսով, 10 տարւոյ ընթացքում, 500 լիբայի տէր է դառնում և սկսում է կոչուել Ամօ րէզ: Բուրբ 76) բանտարկեալները գտնուում են նրա ազդեցութեան տակ և յարգում են նրան: Ամօ րէզը այլևս ինքը չի խաղում, այլ զրամ է ապիս տոկոսով և աւետարով է զրաղում: Ամառը, երբ միան ու պտուղը սկսում են փոտել, բաժանում է բանտարկեալներին զրամով. վայր եկել է այն բանտարկեալին, որ համարձակ է մերժել. այնքան էր ձեռնել, որ հողին զուրբ գալ, և ոչ ոք չէ միջամտի, մանաւանդ որ բանտի պաշտօնականն էլ կարում ունեն Ամօ րէզից: Եթէ մէկը զրամ չունի մարտի, կանաժարութիւնից ստացած օրական երկու զրանեայ հացից մէկը անուում է մինչև լրանալը:

Առևտրի կամ խաղի պատճառով երբեմն կրել է ծագում բանտում. բանտարկեալները կատարի կերպով կուտում են իրար զմէ՛ զինւած փորձիկ դաշոյններով: Պատահում է, որ կրիւններում սպանուում է 3-4 հողի: Այսպիսի կրիւնները այնքան սովորական են, որ կանաժարութիւնը ոչ մի ուշադրութիւն չի դարձնում նրանց վրա...

Վերջապէս լրացաւ 4 ամիսը: Եկաւ մարտը, որին ես անհամբեր սպասում էի: Հասան և Մշոյ դատարանի ան զննիչը: Նրանց հետ ինչ որ խօսեցին, ես բան չհասկացայ: Նորից կարգացին իմ Սերորին դրած նամակներս: Ներկայ էին փոխ-հիւպատոսը և թարգման Սարգիս Կէֆէնդին: Քննութիւնը սկսեց: Ես սկսեցի պատմել իմ պատմութիւնս: Ասացի, որ մեկանում 3 նշանուոր ուխտատեղի կայ՝ էլմիածին, Երուսաղէմը և Սուրբ Կարապետը: Ես 7 ամիս պատ պահելուց յետոյ, զնացել եմ Սուրբ էլմիածին, այնտեղից էլ՝ Սուրբ Կարապետ: Դժբախտաբար, վերադարձին բռնեցին ու կողոպտեցին: Ես գնում էի Սուրբ զանգատուելու, բայց ճանապարհին, երբ Զաղարի աղան իմացաւ որ զանգատուելու եմ գնում, ապա ինձ, թէ՛ բանի որ գանդատի ես գնում, ես ինքս կը տանեմ ձեզ, կը յանձնեմ միւթաարիֆին: Եւ իր ծառաներին հրամայեց ձեռներ կապել: Երբ քաղաք հասանք, ես զանդատուեցի միւթաարիֆին: Նա էլ ասաց, թէ՛ բերանացի չի կրելի զանգատուել, զիմից խնդրաբար: Յետոյ, ինձ հարցրին՝ ինչո՞ւ ասանց անցագրի եկար: Ես էլ պատասխանեցի, թէ՛ չէի իմանում, որ անպատճառ անցագրի պէտք է ունենայ: Եթէ իմանայի, կաննէի: Վերջին նամակ զրամ՝ ես, հարցրին՝ Ո՛րք, պատասխանեցի: Նամակները ցոյց տւին, ես ուրացայ: Ասացին, թէ՛ մասնաժողով է եղել, որին ներկայ է գտնել և Սանասարեան ուսումնարանի տեսուչ Մատաթեան Կէֆէնդին: Մասնաժողովը գտել է, որ ասաները իրար նման են և մի մարդու ձեռքով են գրուած: Ես զարձակ ուրացայ: Նրանք զնացին միւս սենսակը: Ես շատ անհանգիստ էի. նամակները ինձ վախ էին պատճառում: Ինձ նկղում էր և հիւպատոսի ներկայութիւնը, նա լուռ նստած էր: Ի՞նչ էր մտածում: Կարող էր ինձ օղնել:

Վերջապէս, դատարանները դուրս եկան: Դատարարը խօսք առաւ և ասաց, թէ՛ պ. Սարգիսը ուրանում է ինչ որ կայ ապացուցանելու: Մենք դիտեցք: Իր նա ուղարկած է Ռուսաստանի Թիֆլիս քաղաքից: Նրանակցակա կոմիտէի կողմէ: Եկել է Տալուրի Օսմանեան հողերի մի մասը զրաւելու նպատակով: Այս հիման վրա նա կենթակայ է Կարգ յօդուածի՝ այսինչ քրմ՝ մահան պատժի:

Ինձ հարցրին՝ ի՞նչ ունեմ ասելիք: Ի՞նչ կարող մի ասել: Կարգ յօդուածի և մասնապատժի անուր լսելով, ես ինձ բոլորովին կորցրի: Դարձեալ պնդեցի, որ ես անմեղ եմ, այն մարդը չեմ, ինչ որ կարծում են: Ես մի խեղճ մարդ եմ, որ եկել եմ ուխտի. ուրիշ ոչինչ չգիտեմ. ամէն բան թողնում են իրենց խղճին. ինչպէս ուղում են, այնպէս էլ թող անեն...

Դատարարը յայտնեց, որ միայն 3 օր է տրուած բողոքելու. զրանից յետոյ այդ էլ արդէնում է. և ինձ նորից բանտ տարին: Ես կարծում էի, թէ 3 օրից յետոյ այլևս պիտի կարեն: Բանտարկեալներին զբիշոցը տուլի անտանելի էր դարձնում իմ վիճակը: Կարծես ամէն կողմից ասում էին՝ «պիտի կարեն», «պիտի կարեն»: Մանաւանդ, մի քանի ամիս առաջ էլ կարել էին Արամ Արամեանին: Մէկը ասում էր՝ «Հասին է անհաւատին, թո՛ղ կարեն»: Ուրիշը արտասում էր: Եւ այս ամենը զեղապիկ երեսիս վերջ աւում, այլ իրար մէջ էին խօսում, անյսլի ձայնով:

Անհամբերութեամբ ու սարսափով սպասում էի: Բողոքները դարձր էին թւում: Արիւնս ցամաքել էր երակներին մէջ: Ապուլ էի դարձել: Երբեմն ասում էի՝ ինչ ուզում է թող լինի: Հազար ու մի կենթարութիւն էի անում, բայց սրտուս դեռ մի յոյս կար, մի աղօտ յոյս, որ պիտի ազատեմ: Երբեմն ասում էի ինքս ինձ. Արամը Նիհար էր, չկարողացաւ դարձր կարել. ես մամոնով ծանր եմ. երբ որ պարանո վրայ ձգեն, ինձ կը թափահարեմ ու պարանո կը կորեմ: Երկրորդ անգամ այլևս չեմ կարի. օրէնքը այդպէս է...

Այսպիսի յոյսերով օրօրում էի ինձ, երբ մէկը զրպի անունս արտասանեց. «Ռուսիայի Սարգիս... Այդ որ լսեցի, ամբողջ մարմնով զողացի. ուրեմն, ժամանակը հասե՞լ է: Հագրե կարողացայ ժամացոյցս տալ մօտս կանգնած կարնեցի Գարեգինին՝ խնդրելով ուղարկել մօրս. թո՛ղ վերջին յիշատակ լինի: Գարեգինը արցունքոտ երեսը մի կողմ դարձրեց ու դասակով իրեն՝ ասաց. «Ջանքմ, աղբա՛ր, հեղէ տես մէկ ո՞վ է կանչողը»:

Դուրս բացին. տեսնեմ՝ փոխ-հիւպատոսը երկու զոււարով կանգնած է դրան մօտ, կառքի կողքին: Երբ

դուրս եկայ, Թարգմանը կարգորէց, որ բոլոր իրերն վերցնեմ: Ես պատասխանեցի, թէ ոչինչ չունեմ. արդէն ամբողջ ունեցածս բաժանել էի բանտարկեալներին: Մահւան էի դնում, էլ ի՞նչ էր...

Նստանք կառք: Անհանգիստ դիտում էի չորս կողմս: Ի՞նչ է այս, ո՞ր ենք գնում: Մի՞թէ այս ձեւով են սանտան կախելու: Կամացուկ հարցրի Թարգմանին՝ ի՞նչպէ՞ս է գործս: Նա միտախոսեց. հանդիստ կաց, բանդ յաջող է: Զարմացայ ու չէի հաւատում. ինչպէ՞ս թէ յաջող է: Կախելու են տանում ու յաջող է: Չեմ հասկանում, ոչի՛նչ չեմ հասկանում... Ուզում էի հարցնել, նորից հարցնեմ, բայց չէի համարձակում: Գանդս սրբաբու էր բերբուրտ մտքերից ու կասկածներից: Հասպ եթէ ճիշտ լինի՞. հասպ եթէ, էրօք, «գործս յաջող է» ու չլիտի կախեմ... Տէ՛ր Աստուած, Տէր Աստուած...

Իայց ահա ուռուական հիւլպատոսարանը: Մտանք բակ: Մի քանի բոպէ յետոյ էլ կառքով եկան ընդհանուր հիւլպատոսը՝ զօր. Նիկիտա-Գեմեթիկ: Հարցրեց. «Ուրախ ես, որ քեզ այստեղ փոխադրեցինք»: «Ուրախ ես» էլ ի՞՞՞՞՞ք է. ի հարկէ, ուրախ էի: Ի սրտէ չնորհակալութիւնս յայտնեցի: Նա ասաց, որ չորս օրից յետոյ ինձ Ռուսաստան պիտի ուղարկէ. այնտեղ կը դասն թէ կարճակն, իրենց գիտնալիք գործն է: Խընդրեց, որ հետևանքի մասին իրեն գրեմ, որովհետև նման գործ առաջին անգամն է պատահում և շատ հետաքրքիր է իմանալ, թէ ինչպէ՞ս են վարելու հետս:

Ուրեմն, այլևս ազատ էի: Մի ահագին բեռ վայր ընկաւ կոնակիցս: Ո՛չ թիւրքական բանտ, ո՛չ կախազան, կեանքս նորից ինձ էր պատկանում...

Չորս օրը լրացաւ: Վերջին գէշերը գնացի չնորհակալութիւնս յայտնելու հիւլպատոսին և փոխ-հիւլպատոսին: Գիշերայր ժամը Յին ձիով դուրս եկանք Կարնից և Հասան-Ղալայի վրայով երեկոցեան հասանք Բասէնի Քէտփրե-Քէտփոյ դիւղը: Բասէնում արդէն տարածել էր իմ ազատման լուրը և ոռու հիւլպատոսարանի չափարից իմացել էր իմ անցնելու օրը: Երջակայ գիւղացիք հաւաքել էին ինձ տեսնելու: Լաւ հիւրասիրեցին: Յաջորդ առաւօտ յուզիչ բարեմաղթութիւններով ճանապարհ դրին: Ծերունի կանայք ասում էին. «Աստուած քեզ ազատեց, դու էլ մեզ չմոռնաս»...

Միւս օր հասանք սահմանադրուի՝ Քէթթաք, Չիւհին բերդի մօտ: Եւ երբ սահմանն անցայ ու մտայ ոռուաց հողը, այնպիսի թեթևութիւն զգացի, որ չեմ կարող նկարագրել: Ղարաուրգանի սահմանապահ իշխանութեան թոյլտուութեամբ կառք նստայ ու Սարը-զամիէի վրայով հասայ Ղարս: 15 օր Ղարսում Էտայի սպանելուց յետոյ, ապրիլ 24ին էտայով հասայ Թիֆլիս: Կայարանում իմ թիւս կապեցին տաժմանակիր աշխատանքի տարւող մի թուրքի թեկն, և ճանապարհ ընկանք դէպի բանտ:

Ճանապարհին աչքերս պտտցնում էի չորս կողմս, թէ արդեօք մի ծանօթ մարդ չէր հանդիպի: Մէկ էլ ուղեկցող զինուորներից մէկը մի այնպիսի հարւած հասցրեց պիսիս, որ աչքերիցս կրակ թափեց: Ու մի լաւ էլ հայհոյեց, որ աչքերս շուրջը չլուծի:

Այդ ղէպը ինձ առիթ տեց համեմատելու ոռու գիւնուրը թուրք զինուորի հետ, և ի՛նչ գանապանութիւն:

Թիւրք զինուորներն առհասարակ շատ քաղաքավարի են այն ժամանակ, երբ որեւիցէ հրաման կամ կասկած չկայ բանտարկեալի վրա, իսկ ոռուաց զինուորի համար միևնոյնն է. բաւական է, որ մէկը նրա իշխանութեան տակ ընկնի, էլ Աստուած աղատէ:

Փոքոցով գնում էինք դէպի Օրթաշալայի բանար: Մէկ էլ ականջիս հասաւ. «Սարդիս աղբէր, Սարդիս աղբէր»: Ցանկանում էի յետ նայել, բայց վախենում էի, որ զինուորը նորից կը խփէ: Մի կերպ դարձայ, նայեմ՝ Լյորայրս է: Մի կերպ հասկացրի, որ առաւօտեան պայ Օրթաշալայի բանարը: Բանտում փոխեցին մեր հարկատուր և տեղաւորեցին խցիցիս:

Միւս առաւօտ եկաւ օրիւրդ Մարօն*) Լյորոս հետ միասին: Քիչ յետոյ եկաւ և մեր Անտոնի**) և տեղեկացաւ ինչ որ գիտի ու զնայ: Ապա եկան և իմ բարեկամներն ու ծանօթները:

Բանտում երկար չմնացի. աղատ արձակեցին: Մայիս 7ին գնացի Գանձակ, նահանգապետի մօտ, որը միայն այսքանը ասաց.

- Ծոպեանովը դո՞ւ ես:
- «Այո՞», պատասխանեցի ես:
- Ժի՞շտ է, որ Կարնում ուղարկ էին քեզ կախել:
- Այո՞:
- Ինչո՞ւ համար:
- Որովհետև անցադէր չունէի:
- Մի՞թէ անցադէր չունենալուդ համար կարող էին քեզ կախել:
- Չգիտեմ: Ասում էին, որ դու հայերի և ոռուների գործի համար ես եկել:
- Էլի կը գնա՞ս:
- Ո՛չ: Հաղիկ ազատեցի ձեր շնորհիւ, էլ չեմ գնայ, Աստուած շնորհ: Խէնթիմ էմ, որ էլի գնամ ու նրանց ձեռքը ընկնեմ:
- ԿՊՈ ԿՊՈՒՄԻՆ? (Ուրեմն կերպօր):
- Ու աւելացրեց.
- Դէ՛հ, այժմ գնա՛ հանգստացիր, Աստուած քեզ հետ:

Այդտեղից գնացի տուն և տեսայ մօրս ու բարեկամներս: (Վերջ)

ՍԱՔՕԻ ԵՐԳԸ

1) Ի վերջոյ աւելորդ չենք համարում զնել այստեղ Մարթի երգը, որ հէնց իր՝ Մարթի ձեռքով կցւած է ինքնակենսադրութեան: Մաքոն շատ էր սիրում այդ երգը, որ երգւում է Մարթի բերնից, և յաճախ երգում էր իր անոյշ ձայնով, անբաժան ընկեր սաղի նւագակցութեամբ ու անմոռանալի ժպիտը երեսին:

Այն օրը, որ ես քեզ տեսայ, էլ ուրիշ եար չընտրեցի. Որտեղ տեսայ զուգակցիցի՝ Քու պատմաւով շատ սիրեցի, Ղազարիդ դուրբամ, Սաֆօ ցամ, Հա՛յ, Սաֆօ ցամ, Խա՛յ, Սաֆօ ցամ:

*) Օր. Մարթի, որի անունը ատաջ էլ մի քանի անգամ յիշել է, հետագային եղաւ Սաֆօ կինը:
**) Անտոն — Սիմոն Զարարեան:

Հարցրեցի վարդապետին,
 Ըսի՜ ա՞րարցի է այդ արեղան:
 Ասաւ — Արեղայ չէ, հոգի՛ս,
 Հայդուկ է այդ սիրուն տղան.
 Հայդուկիդ դուրքան, Սաֆ ջան,
 Հա՛յ, Սաֆ ջան, հա՛յ, Սաֆ ջան:

Թէչիր Սաֆ, Ալյամ բալասի,
 Տաֆ Բեարասի կարմիր արին,
 Քեզ մի յիմար ֆայդ է բռնած,
 Լսի՛ր, մայրիկդ է լալիս —
 Մայրիկիդ դուրքան, Սաֆ ջան.
 Հա՛յ, Սաֆ ջան, հա՛յ, Սաֆ ջան:

„ ԲՈՂՇԵՒԻԶՄԸ ԱՆԵԼԻ ՄԵՋ “

Կ. Կառուցիկի «Ռուլեւիզմը Անելի մէջ» գիրքը, որ նորերս լոյս տեսաւ և Փարիզի մէջ Բարբի թարգմանութեամբ* և Հեղինակի ընդարձակ՝ նոր յառաջաբանով մը**, գրած է անցած ամբողջ տարւոյն, երբ Հաւաքական տրեստիստութեան խնդիրը Պորտուգալիս Միութեան ամբողջ գիւղացիութիւնը կը յուզէր: Հեղինակը իր նոր յառաջաբանին մէջ կը յայտարարէ, թէ դէպքերու զարգացումը գինք աւելի ամբողջութեամբ են իր պնդումներուն և դատողութիւններուն մէջ: Այդ դատողութիւններուն հիմնական եզրակացութիւնը խոստացած է գրքի վերնագրով — Բաշկիզմը անելի մէջ է:

Կառուցիկու ներկայ ուսումնասիրութեան ամէն մէկ էջը խոստացումն է շարայարած խնդիրներու զննութեան, այնպէս որ անկարելի պիտի ըլլար յօդուածի մը մէջ սեղմել Հեղինակի մտքերն ու եզրակացութիւնները, որով կը յանձնարարենք մեր ընկերներուն ուղղակի դիմել դրքին, ամբողջութեան ծանօթանալու համար:

Հոս միայն ջանի մը հիմնական միտքեր վեր կ'առնենք, որոնք խիստ յատկանշական են և կրնան նպաստել ամօժական Հարցերու պարզապահութեան:

Կառուցիկին կրտէ՛ — «Ռուլեւիզմի ամենէն ցայտուն կողմը իր յանդգնութիւնն է. այդ յանդգնութեան կը պարտի մեծ մասն այն կարևորական ազդեցութեան որ ան ներգործեց և տակաւին կը ներգործէ շատ մը հողիներու վրայ, որոնք համակարանք ընկերվարութեան հետն է: Բայց յանդգնութեան շատ տարբեր ձևեր կան. թուրքին նոյն արժէքը կարելի չէ տալ: Կայ, օրինակի համար, մարդկային էակի բաժնիքի յանդգնութիւնը, որ իր կենտրոնը կը վտանգէ բարձր նպատակի մը սիրոյն, յատկապէս դիտակցելով այն գիւղացիութիւններն ու վտանգները, որ իրեն կը սպասեն: Նույն հիանալի է արդէն խաղաղութիւն յանդգնութիւնը... տանք համեմատար ու երկար աշխատանքի մարդը կը սիրէ վստասհի իր բախտին, երբ իրեն արիթը կը ներկայանայ մէկ հարածով մեծ խաղ մը շահէլ, եթէ յանդգնութեան ունի խաղալու իր va-tout ն: Անելի վեր կարելի չէ դասել անդիտակութեան յառաջացած յանդգնութիւնը, որ անհաշու կրնիմանայ ճանապարհէ մը, տանք զարգաբար ունենալու այն սարսափելի բաներուն, որ իրեն կը սպասեն, այն անդունդներուն, ուր ան կերթայ կորսուելու:

Ամենին ստորին աստիճանը այն յանդգնութիւնն է, որ կը ծնի տարնապէ են անձկութիւնը, ու ինքզինքը չը նետէ վտանգի մէջ, որովհետեւ այլ ելք չէ գտնոր սպասելու այն փրկումէն, որ ամէն կողմէ իրեն կը սպասուայ:

Երբ 1917ին Լենին իշխանութիւնը գրաւելու պայքարին ձեռնարկեց, առաջին աստիճանի յանդգնու-

թեամբ տորորած էր: Բայց, իշխանութիւնը ունենալէ յետոյ, երբ ձեռնարկեց մէկ հարածով և ահաբեկման միջոցով յետադարձ մուսսատանի պետութեան վրայ կանդոնեցնել Հանրապետութիւն մը, որ կուշած էր դիւլ անցնելու բոլոր զարգացկրթեամբ պետութիւնները, դիւլեանքով կանդոնեցնել, մէկ օրէն միւսը, ընկերվարական արտադրական ձև մը, մողովուրդի մը մէջ, որու բացարձակ մեծամասնութիւնը, աւելի քան 100 միլիոն մարդ, կը բաղկանար գիւղացիներէ և անգրասանաչներէ: Ամենէն նախնական արտադրութեան վարժ, այս արարքը, աննուշտ արտակարգ յանդգնութիւն մըն էր, բայց երրորդ աստիճանի յանդգնութիւն մը, անդիտութեան և միամտութեան տարրերով:

Այս խենթ փորձարկութիւնը պիտի վերջանայ ահաւելի թաւաղութեամբով: Երբ իսկ ամենէն մեծ հանձնարը չպիտի կրնայ զայն փրկել: Այս անուստափելի վարձանքը կը բնի ձեռնարկի անիրականանալիութեան նըկարգելն, դրած ըլլալով Ռուսաստանի պայմանները և դործադրած միջոցները: Բայց անանկութիւնը որքան կը զգացի, ստորին աստիճանի յանդգնութիւնը (յուսահատութիւնն է ծնած) աւելի կարտայայտի: Մինչ աշխատաւոր զանգածները արագօրէն դէպի ջայջայում կը դիմեն, բուլշևիկները միշտ աւելի հակայ ծրագիրներ կը կարծեն ինքզինքնին դուրս քաշելու համար այն անդունդէն, ուր կը խրին: Բայց միևնույն ժամանակ ջղածութիւնը կաւենայ այն շափով, որ շափով կրակը մտանդիկը կը լայնէ: Որքան ծրագիրներն հակայական են, այնքան քիչ ժամանակ կուտան դանոնք իրականացնելու, միւս կողմէ այնքան մեծ է դործադրած բանութիւնը ուսով ձեռք բերելու այնպիսի արդիւնքներ, որ միայն կարելի պիտի ըլլար հայթայթիլ Արդենի հրաշալի յապտերով մը:

Յանդգնութիւնը առաջիտութիւն մըն է պատերազմի մէջ, բայց երբ խնդիրը կուզայ արտագրութեան, այդ յանդգնութիւնը հետոս չի կրնար երթալ: Իրականութիւնն այն է որ այս փորձարկութիւնը, ոչ թէ «Հաւանաբար» ձախողի, այլ պէտք է ըսել «կատարեալ հաւաստիքով որ պիտի ձախողի և պէտք է ձախողի: Ինչո՞ւ»:

Կառուցիկն զննութեան առնելով երկրագործական յեղափոխութիւնը Ռուսաստանի մէջ, ընկերային յեղափոխութիւնը ճարտարաբանստի մէջ և զարգացական յեղափոխութիւնը, երեք անջատ գլուխներով մանրակրկիտ վերլուծման կենթարկի անոց զարգացման փուլերը և վրէպ ճանապարհները, որոնք եկած և անել պատւարներու բախած են:

1. Նրկրագործական յեղափոխութիւնը — Որպէս զի երկրագործական մեծ Հաստակութիւնը յաջողի, պէտք է երկրի մէջ ունենալ բաւական քանակութեամբ անհրաժեշտ միջոցներ նորագոյն երկրագործութեան: Անկէ զատ պէտք է ունենալ անհրաժեշտ ջանակութեամբ դեկալար ուժեր, դիտութեամբ դիմած, այն միջոցները կարենալ գործածելու համար: Ու ամենէն աւելի պէտք է ունենալ երկրագործական աշխատարներու բարձր ու ձեռնհաս դասակարգ մը, որու

** K. Kautsky «Le Bolchevisme dans l'Impasse», traduit par Bracke. Édité par «La Russie Opprimée», 1931, Paris.

** Կը պատրաստի Կ. Կառուցիկու գրքին հայերէն քարգամուրքիւնը:

նախապայմանն է լայն ուսկիավար մթնոլորտը: Ժամուկի, հաւաքումներն և մրուկներն երու կատարելապէս ազատութեամբ: Այս բոլոր պայմանները լրացնող գիւղական աշխատատեղութիւնը պէտք է սերտ կապերով կապւած ըլլայ բանտարկան գանգաձմեռուն հետ՝ իր մեծ ելովներու յաջողութեան համար:

Այս պայմանները կը բացառական ուսական իրականութեան մէջ: Բուլճարի անտիպատիկներն յետոյ, հաւաքական տնտեսութեան ձեռնարկներ փորձեցին՝ ունենալով կառավարական օժանդակութիւնն ալ այդ ձեռնարկներուն հետ: Սակայն, անոնք յաճախ կը կազմալուծէին և իրենց դանդաղ դարգացումով չկարգան բնաւ օրինակ հանդիսանալ: Այս երևոյթն ինքնին թելադրական պիտի ըլլար բուլճարի գիւղացիներուն, որոնք բնաւ ներգութիւնը յանձն չառին ուսումնասիրել պայմանները նման ձեռնարկներուն գորութիւնը կենդանի դարձնելու համար: Մարդիկ իշխանութիւն ունէին և կը հրամայէին դործադրել, ուրիշ ոչինչ: Երկրագործական կեանքը մէկ օրէն միւսը յիշալընելու յանդերձութիւնը կառուցաւ այս հրամանագրերուն:

1927ին Խորհրդային Միութեան մէջ ընդամէն գորութիւն ունէին 15,000 կրտսերներ: 1928 հոկտեմբեր 1ին անոնք թիւը բարձրացաւ 38,000ի: 1930ի յունիս 20ին՝ 59,000ի: Բայց քանի մը շաբաթ յետոյ արդէն 110,000ը կանցնէր: Մարտ 1էն յետոյ՝ մէկ շաբթեան ընթացքին 4 միլիոնի հասած կրտսերները թիւը կը հասնէր 14 միլիոնի: Ուրեմն, առկի քան կ'էր ամբողջ Ռուսաստանի տնտեսութիւններու (ընդհանուր թիւն է 24 միլիոն):

Գիւղացիութեան այն մասը, որ տակաւին քայքայուած չէր, ապստամբեցաւ: Ժողովուրդի համակրանքը այդ շարժումին հետն էր, նոյն իսկ զորամասերէն ոմանք միացան ապստամբ գիւղացիներուն: Սթալին ահաբեկեցաւ և հրատարակեց մարտ 15ի ըըը շաբաթականը չարատարութեան հրահանգ տալով իր զորձակայններուն: Սակայն, իր զորձակայնները կտտորածներով առկի դիւրին կընային դրութիւնը պահպանել, քան կանգնելու իրերու ընթացքը:

Այսպէս, գիւղացիութիւնը ակամալ մտաւ հաւաքական տնտեսութիւններուն մէջ, թշնամակաւ արգաժարութեան թիւքով: Կտտորեցան անհրաժեշտ անասունները: Միայն աղքատ գիւղացիները սիրով մտան կրտսերներուն մէջ: Ասոնք գուրկ էին միջոցներէ անընդունակ բարձր մշակութեան և թոյլ աշխատարներ էին: Ասոնք ապաստանեցան կրտսերներու մէջ, որպէս պետական կացարաններու: Եւ, ի հարկէ, ասոնք չէին որ պիտի կրնային ծաղկեցնել հաւաքական շահարկութիւնները:

Այս գլխապտոյտ շարժումը կրկնակ քայքայումի դուռ բացաւ: Մինչև այդ, խորհրդային ճարտարաբանտի հակապահան քայքայել կը զոջնէին գիւղացիութեանը առնած ծանր սուղերով: Իսկ երբ երկրագործութեան արագ քայքայումն ճանաչարհը կը բռնէ, ինչով կարելի պիտի ըլլայ զոյգել անոր քայքայը: Տնտեսական քայքայումը, այդ պարագային կը դառնայ անխուսափելի: Գիւղատնտեսական մանակութիւնը առկի սուր կերպով կը զգացնի, քան ճարտարաբանտի անանկութիւնը: Ժողովուրդը մը կարող է որոշ ժամանակ մը զոհանալ չէն հաւատարմելու և անհրաժեշտ իրերով, կարող է ապաստանիլ չին չէնքերու մէջ և ապրիլ վատ պայմաններով, բայց ստանց սնունդի չի կըրնար ապրիլ: Գիւղատնտեսութեան անկումը սովի ուրականները կը պատցնէ ամբողջ երկրին վրայ, որուն արդիւնքը պիտի ըլլայ ընդիմադիր հոսանքի աճումը ամբողջ ազգայնակալութեան մէջ:

Այս բռնի պայմաններով ստեղծուած հաւաքական տնտեսութիւնները անձան հաւանականութիւնները չունին: Գիւղացիութիւնը հեղձկտեղ կը կորցնցնէ իր աշխատանքի ճաշակն ու ընդունակութիւնը, ենթակայ

ըլլալով բուլճարի հակասական ու յիմարական փորձարկութիւններուն, որոնք մէկ օրէն միւսը կընան հիմնապէս փոխել հրամանագրով մը: Մէկ մասը իր անընդունակութեամբ նպատարնկալի հողերանութեանը հաւաքական տնտեսութիւնները պիտի քայքայէ, փութացնելով ընդհանուր տնտեսական մանակութիւնը:

2. Ընկերային յեղափոխութիւնը ճարտարաբանտի մէջ: Կատարելիքն ընդունութեան առնելով Ռուսաստանի բանտարկութեան կազմը, անցալը, և շահած դասակարգային ազատութիւնները նոյնքան տխուր եղբակացութեան կը հանդի: Արտարգական միջոցներու անհատական սեփականութեան ջնջումէն յետոյ, անիշխանական քաօսի և կողոպուտներու ընթացքին Ռուսաստանի ճարտարաբանտը քայքայեցաւ, և բանտարկութիւնը խաթարեցաւ: Յետագային անիշխանական բացարձակ ազատութիւնները սահմանափակեցան: Սեփականութեան պայմանները փութեցան մէկ հարաժամով, բայց այդ հաստատութիւններու շահարկումը կը պահանջէր նախապատրաստութիւններ, որոնք մեզ կ'ընէին բուլճարի կեանքը և որոնք ուշադրութիւն իսկ չէին դարձուցած: Որպէսզի արտագրութեան ընթացքը շարունակել առանց խանգարման, անհրաժեշտ է ինամբով նախապատրաստուի, և աստիճանաբար դարւել ձեռնարկները: Մինչդեռ բուլճարի պետականացումը իրագործեցին նոյնքան բնութեամբ, որքան այդ կիրարկեցին կարծիք բանակը վերականգնելու համար: Անոնք կըրցան ստեղծել կարգապահ բանակ մը, շտեղծող երեւոյթ մը, որուն յաջողութիւնը կարելի է փնտրել բուլճարի կուսակցութեան գիւրտարական ընդկրին մէջ: Բուլճարը, սկիզբէն իսկ, բյուրեղաներու օրինակի վրայ ձեւ ստացաւ: Կուսակցութեան անդամները կոյր հնազանդութեամբ ենթակայ էին իրենց գիւղացիներուն: Այս նկարագրով բուլճարի կարող են քայքայուել միլիթարիզմի հետ: Ահա ինչով է համար անոնք յաջողած են բոլոր այն ձեռնարկներուն մէջ, որոնք գիւրտարական ընդկր ունին:

Այսպէս, ինչպէս միւս հիւրերու մէջ, ճարտարաբանտի մէջ ալ բուլճարի կարող մէկ ծայրայեղութիւնէն ցտտորեցան միւս ծայրայեղութեան: Անսահման ազատութիւնն որ ունէին զորձարաններու մէջ, փոխեցաւ խիստ կարգապահութեան, շատ անպատ գիւրտարական կարգապահութեան: Հեղձկտեղ բանտարկներու և անոնց ընտրած ներկայացուցիչներու իրաւունքները կըճատեցան, և պաշտօնակները և զորձարաններու վարիչները նշանակեցան ուղղակի կառավարութեան կողմէ, բուլճարի կամքը պարտագրելով բանտարկներուն, արհեստակցական միութիւններուն և կոօպերատիւներուն: Այսպէսով իսկ ջրասակայնացան: Բաղաբական կեանքի մէջ կիրարկուած միտայետական դրութիւնը փոխադրեցին ճարտարաբանտի մէջ՝ քայքայակ իշխանութիւն տալով զորձարաններու անօրէններուն բանտարկներու վրա: սակայն, միւս կողմէ, այս անօրէնները ենթարկեցին «կոստանի» ջնակիչներու գրկելով դանտել նախաձեռնութեան բոլոր ճարտարաբանտիներէ: Որով ստեղծեցաւ բիւրոկրատիկ հակայ մեքենայ մը՝ հակալու բոլոր այն գիւղացիներուն վրայ, որ պարտականութիւն ունէին արտագրութեան մեքենան վարելու: Կառավարութեան զորձարանը այս բիւրոկրատիկ քայքայակապետութեան քանդիչ ազդեցութիւնը նոյնքան արագութեամբ չի արտայայտուիր, ինչ որ կը նշմարէր անիշխանական քաօսի շրջանին: Գործարարաբանտը կերպով մը ոտքի կանգնելով մնայ: Բուլճարի բիւրոկրատիզմը թէև չի կազմալուծէր ուսական ճարտարաբանտը, բայց զայն կը խեղդէ երկաթէ կապանքի մը մէջ:

Այս փորձարկութեանց ընթացքին բուլճարի կեանքը լաւ դիտարկութիւններ և հիւանալի ծրագիրներ ունէին, բայց այս բոլորը ձախողեցան ճարտարաբանտի պետականացման անկարողութեան դիմաց: Ռուսական

ախուր իրականութեան կը միանային խորհրդային կառավարութեան ջիգածիզ դիկրատները, ամենէն կարծիքով ամենակամիջնային քաղաքական և տնտեսական ուժերը՝ ներքէն յայտարարելով այսինքն ուղղվելու վրէպած՝ բռնելով ճիշտ անոր հակառակ ուղղութիւն մը, առանց դուրս դուրս ստեղծած թշուառ կացութիւնէն, ընդհակառակը, աւելի խրելով անոր մէջ։ Որոհրդային Ռուսաստանի պատմութիւնը կը նմանի ջերմէ բռնուողի մը, որ իր անտաննիկ անձնութեան բերումով, առանց հանդուսի մէջ կողմէն միւս կողմը կը դառնայ իր հիւանդի անկողնի վրա։ Ինչ գիբք որ առնէ, կույն ալ, կույն ձախ կողմի վրա պտուկի, իր ցարէ չի փարատիր։

Իռլանդիական յեղափոխութիւնը բռնադատելով ունեւոր դասակարգի միջնակները և անմիջական անհրաժեշտ իրերը, գնաց աւելի հեռուն։ Ընկերային յեղափոխութեան բարձր նպատակը պիտի ըլլար դասակարգերու վերացումը։ Մինչդեռ կալուածատէրները, գործարարները և բուրժուական տարրերէն ոչ միայն աւելի արտադրական բոլոր միջոցները և հողերը, այլ նաև կողոպուտեցին այն աստիճանի, որ անոնցմէ կազմեցաւ ամենէն աղքատ դասակարգ մը՝ բանտերի եւ զիջողացու դրութիւնէն շատ վար։ Այսու հանդերձ գիւտերական կրմունքի մը շրջանէն յետոյ, տարբ տարբան իսպաղ վերաշինման շրջանէն վերջ, նոյն արարողութեան նուգեբանութեամբ, այսօր այն իր թուլիկէան հօտերը Ռուսաստանի գիւղերը կը կողոպտեն՝ գանհնք «կուլակաթափելու» համար։ Այս բոլոր շարժումներու շօշափելի աղբիւնքն այսօր այն է որ կոմունիստական կուսակցութեան անդամները բուրժուական կեանք մը կապրին (անոնցմէ դուրս բուրժուական կեանքի ամենախորքիկ նախնաշար տուղիները գեղակահարութեան վիտակն ենթակա են), և բանտը դասակարգը տիրող դասակարգի աստիճանին բարձրացած է։ Տիրող դասակարգի այս հանգամանքով գիւտերութիւնը առանձնաշնորհ է է, բայց անոր տնտեսական դրութիւնը, բաղդատամբ եւրոպական բանտերներու, նոյնիսկ պատերազմի նախքը շրջանի ուս բանտերներու, շատ վար էր մնայ։ Սակայն, նկատու առնելով Որոհրդային Ռուսաստանի ծայրայեղ աղքատութիւնը, բանտութեան դրութիւնը արիտոտրատիկ կրնաք նկատել։ Սրովարձով գործող բանտը Ռուսաստանի մէջ տեսակ մը ազնւական է, իր ամենէն վար աստիճանով առած, փոքր ազնւական, որ շատ մը աւատական երկիրներուն մէջ այնուր գեղութիւն մը կը վարէ, յաճախ ստիպւած ըլլալով խեղդել իր գատարիկ ստամոքսի մորմոքը, բարձր ազնւականութեան զգացումով։ Բանտութիւնէն վեր, ինչպէս աւատական երկիրներու, նոյնպէս Որոհրդային Միութեան մէջ, գոյութիւն ունի բարձր ազնւականութիւն մը։ Այդ բարձր ազնւականութիւնը կազմած է կոմունիստական կուսակցութիւնէն, որ կը կառավարէ այս պետութիւնը։

Բանտութեան բարոյական մեծութիւնը կը ըլխի իր պատմական առաջընթացի մեծութիւնէն, այն է, վերջ տալ ամէն տեսակի ստրկութեան և շահագործումի։ Ռուս բանտութիւնը այս մեծութիւնը կորսնցուցած է. ան գարձած է կապալաչ, կոպիտ և անբոխային, այն աստիճան, երբ մարդկութեան ազատութեան խոսքնան ըլլալէ գաղտնի զարձած է ուրիշներէն վեր՝ տիրապետող և իր սեփական առանձնաշնորհները պաշտպանող։

1917թ. փետրուական յեղափոխութիւնը կը բանար նոր հորիզոն մը, ուք հնարաւոր կը գտնար մատուրականութեան և բանտութեան գործակցութիւնը։ Սակայն, թուլեկեան պետական երկու հարւածները 1917 նոյնմերթին և 1918 յունուարին կողոպուտէն կը իջէին այս գործակցութիւնը, և ատելութեամբ կը լեցնէին բանտութիւնը հանդիպ մատուրականութեան։ Մինչդեռ այս երկու առաջնուր տարրերու սերտ գործակցութեամբ միայն կարելի էր ուսական յեղափոխութիւնէն

ջաղել այն պտուղները, որոնցմով կարելի պիտի ըլլար բարձրացնել Ռուսաստանի ընդհանուր վիճակը։

Բանտութիւնը, այժմ կասկածոտ ու հակամարտ տրամադրութեամբ դէպի զիջողացիութիւնը, թշնամի մտաւորականութեան, միտակ, բարոյապէս ինկած և իրաւագործի իր հոլուճը չի կրնար իրացնել։

3. Քաղաքական յեղափոխութիւնը. — Կառուցիկն քննելով 1917ի յեղափոխութիւնը և թուլեկեան պետական հարւածները, ինչպէս նաև յայնորդական դէպքերը, խորհրդային սահմանադրութիւնը, խորհուրդները, կողմէն և անոնց փոփոխութիւնները, վատասական տեսլանքով ցոյց կուտայ որ քաղաքական ազատութիւններն աւելի կապուած են քան նոյն իսկ տնտեսական կեանքի մէջ։ Բանտութիւնը ու աշխատաւորութիւնը անանական մասնակցութիւն մը միայն ունին թուլեկեան թատերախաղերին։

Բազմապիսեան մը բնակով թուլեկեան յեղափոխութեան և Ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան միջև, Կ. Կառուցիկն կըսէ թէ՛ եթէ պէտք է թուլեկեանը մէկուն հետ քաղաքատի, պէտք է գանհնք քաղաքատի բռնադատարարութեան հետ և ոչ թէ ժազդոքէններուն։ Սթալինի վարչութիւնը հակայեղափոխական բռնադատութիւնն է։ Սթալինը աւելի նապ ապահով է իր արտադին վրա քան աստեղին Նապոլէոնն էր։ Նապոլէոնն կը գործածէր իր ունեցած բոլոր ուժերը կողոպուտելու համար Ֆրանսայի թշնամիները։ Մինչդեռ Սթալինը իր բոլոր ուժերը և միջոցները կը գործածէ կռելու և կողոպուտելու Ռուսաստանի բանտերն ու զիջողացիները։ Իռլանդիական այս մեկ բռնադատարարը Եւրոպայի համար նապ վտանգաւոր է, բայց Ռուսաստանի համար մեծագոյն շարիքն է, որովհետև ամենէն ուժեղ հակայեղափոխական մեկն է, որ կրնայ գոյութիւն ունենալ։

Նկատելայ ըրաղիքը. — Ինչպէս վրա կը հանգի հնգամեայ ծրագրերը. — Հնգամեակի մը տեղողութեան ընթացքին, Ռուսաստանի բնակչութեան սպառողական կարողութիւնը (առանց այլ ևլ շատ աղքատ), իջեցւած նապագոյն շարիք մը, մի քիչ աւելի, որ մարդը չմտնի, բայց շատ չնչին՝ ապրելու համար։ Սպառման այս կրճատումներով, կենթադրուին, թէ՛ տարեկան արտադրութիւնը, որ վար կը մնար տարեկան սպառումէն, պիտի ըլլաւելուներ տայ այն աստիճան, որ կարելի պիտի ըլլայ ստեղծել և կազմակերպել գործարաններ, երկարակայաններ, գործիքներ և արտադրութեան նոր միջոցներ։ Այսպիսով, հինգ տարի յետոյ պիտի ստեղծուի նոր Ռուսաստան մը, գերազանցապէս ճարտարարեւեստական։ Ներքին թշուառութիւնը հերձախնքի պիտի փոխուի. իսկ Ռուսաստանի ժողովուրդը պիտի գերազանցէ բոլոր միւս ժողովուրդները։ Այս հինգ տարեան առաւապանքներն ու թշուառութիւնները զատութիւն մը պիտի ըլլան, նման կաթիլիկներու ըմբռնած զարարանին, որմէ անցնողները կը անտին արջալուրթին։

Այն միտքը, որով իբր թէ կարելի է հինգ տարեայ գարշուրիկ սովի ապաքինութեամբ բարձրացնել ժողովուրդը մը ամենէն վար թշուառութիւնէն, ամենէն բարձր բարձրամասնով, Կառուցիկն կը թէի միամտութիւն մը, որու մասին հեղինակը նոյն իսկ արժանի չէ նկատած խօսելու աւելի, քան խօսած է ընդհանրապէս ճարտարարեւեստի մասին։ Կառուցիկն զարմանքով էր նկատէ իր յատաշարանին մէջ, թէ կան անտեսադէտներ, որ կը տարեն թուլեկեան վիճակագրութեամբ, կը սպասեն որ իրականանայ հնգամեայ ծրագիրը և տայ այն աղբիւնքները ինչ որ կը խոստանան անոր հեղինակները։

Այդպիսի հրաշք մը չի կրնար իրականանալ։ Բուլեկները պէտք է գլխուային, եթէ տակաւին մարախտական տարրական սկզբունքները կը դաւանեն, որ արտադրութեան գանադան ճիւղերը պէտք է իրարու հետ սերտ յարաբերութեան մէջ ըլլան, որպէս անտեսանելիութիւն մը չպատահի անտեսական ընդհանուր կապը ու

աարքի մէջ: Մինչդեռ հնգամեայ ծրագրի հիմունքներով արտադրութեան զանազան ճիւղերու մէջ համեմատութեան սահմաններն անցած տարբերութիւն մը ստեղծած է: Եթէ ցորենը դուրս կը թափուի երկրէն, որպէսզի անոր գոյով զործիքներ ներմուծեն Ռուսաստան, ներքին սպառման համար ցորենը կը պակսի այն աստիճանի, որ 150 միլիոն տոննա տարած միայն անօթութեան մասին կը մտածէ: Բոլշևիկեան ձեռնարկութիւնները յաջողած են գերազանցապէս այն ճիւղերուն մէջ, որոնք կրնան վաղը ծառայել Խորհրդային Միութեան ազգայնաշարժութեան: Բոլշևիկերու հնգամեայ ծրագրի հիմնական մտահոգութիւնն է ստեղծել այնպիսի հաստատութիւններ, որոնք չընտրել Ռուսաստանը արտասահմանէն կախում չունենայ պատերազմի մը պարագային:

Բացի այս հիմնական կէտէն, բոլշևիկները, ըստ երևոյթի, անտեսած են փոխադրութեան միջոցներու կարևորութիւնը: Բաւական չէ նախանիւթը գործածելի իրի վերածել, պէտք է զայն տեղափոխել այնտեղ, ուր որ հարկատու է: Արդ՝ Ռուսաստանի փոխադրութեան միջոցները պատճառ դարձած են որ երբեք գործարանները իրենց պէտք եկած նախանիւթը չունենան և զաղբած են գործելէ, շտապեցած ևս ապրանքները կուտակւած մնացած են, վաւորներու չդոյրութեան պատճառով:

Այն ճիւղերու մէջ, ուր արտադրութեան քանակը աճում է ոչ արհամարհելի չափով, որակը անհամեմատօրէն փնկած է:

Օրավարձերը շտապած են, համեմատելով բանուորներու ստացածը տիրոջ արտակարգ սրտութեան հետ: Ուրեմն, հնգամեայ ծրագիրը ազգաբնակչութեան սպառման և բարգաւաճման ազդակներուն ուշք չէ դարձուցած: Իսկ արտադրութեան միջոցներէն ամենէն կարևորը մարդկային էակն է: Մարդն է որ անտեսութեան ամբողջ մեղքնակալութիւնը չարժանան մէջ պիտի դնէ: Բոլշևիկները մարդը կանտեսեն, ռուսական բռնակալութեան ժառանգորդներն հանդիսանալով, մարդկային զանաւաններու վրա կը նային որպէս սարուկներու: Մտրուկներու հուսաբակնութեամբ, ժամանակակից բարձր ու բարդ ճարտարաբանութիւնը ընթացք չի կրնար առնել: Նախ պէտք է բարձրանայ մարդաց արտադրական կարողութիւնները, որով յետոյ արտադրութիւնն ինքնին կածի:

Այս ամենը աւելորդ է ըսել բոլշևիկներուն, որոնք պետական հարւածէն և ստորին տեսակի յանդգնութիւնէն գատ, ուրիշ մեթոդի կէն հաւատար: Այս բոլորը կրնան աճել ուսովար կարգերուն մէջ: Բոլշևիկները չեն կրնար ուսովար ճանապարհին դառնալ, այդ անոնց համար կըլլար ինքնասպանութեան հուսաար:

Կառուցիկն կեդրակցովէ՝ — Ո՛ր յաթխանակի և ո՛չ ալ ուրբախութեան զգացումով է որ այս եզրակացութիւնները կը հաննի, այլ խոր տիրութեամբ: Որովհետև հնգամեայ ծրագրի սնանկութիւնն ամենէն առաջ պիտի վնասէ Ռուսաստանի ժողովուրդին, բանուորներուն, գիւղացիներուն, ճարտարապետներուն, պրոֆեսորներուն և գիտնականներուն: Գոմունիստները վերջինը պիտի ըլլան չարքը զգայու: Նպատակը չէ որ մեկ կը բաժնէ բոլշևիկներէ: Ամէն բանէ աւել, նոյն իսկ իրենց զործարարած արտափելի ըսելի միջոցներէն աւելի, մեր մեղադրանքը կուղղենք բոլշևիկներուն աւելմ, անոր համար որ այդ նպատակին չդիտի հասնեն, և իրենց ծրագրերը ուրիշ բանի չպիտի ծառայէ, քան եթէ գորացնել այն հիմունքները, որոնց վրա ան կը կենայ անհուն թշուառութեան և աղքատութեան ենթարկելով ուս ամբողջ ժողովուրդը:

Կառուցիկն առարկայական վերլուծումներէն յետոյ, իրերու գրութիւնը Ռուսաստանի մէջ կը գտնէ ճգնաժամային և բոլշևիկեան քաղաքականութեան սնանկութիւնը կը գտնէ իրերու բնութիւնը բնոյ: Այս տեսչիկները կը գտնէ թէ բոլշևիկեան ձեռնարկները պիտի ձայնագրին: Բայց Կառուցիկն կաւելցնէ որ պէտք է ձայնագրին: Որովհետև, հեղինակը ընտելութեան նիւթ դարձնելով վեր յիշած երևոյթիները, բոլշևիկներու բնութեանը կը գտնէ հակադրական կարգի մը կենթարկէ, որ կը հայածէ յեղափոխական մտաւորականութիւնը և իր բռնակալութիւնը հաստատ պահելու համար՝ հակամարտ վիճակի մէջ կը պահէ գիւղացին և բանուորը, անկարելի դարձնելով երկրի ուսովարութեան (բանուորութիւնը, գիւղացիութիւնը և մտաւորականութիւնը) միութիւնը:

Բոլշևիկեան տւայտանքն իր իսկ ստեղծած անելի մէջ, ուշ կամ կանուխ, պիտի յանդի իր տրամաբանական վախճանն: Կառուցիկն բոլշևիկի մի արամարանական վախճանը արտաքին միջամտութիւններէն, հակադրական փոխական ուժերէն կամ յեղափոխական կուսակցութիւններու նախապատրաստած դաւադրական շարժումներէն չի պատեր: Այդ ուղղութեամբ բոլշևիկներու հանած աղմուկը ոչ միայն անտեղի է, այլ և կեղծ:

Կառուցիկն առաջին հերթին կը նախատեսէ գիւղացիութեան ապստամբութիւնը, որուն եթէ բանուորութիւնը դիմադրէ, քաղաքացիական կռիւց կրնայ զարհուրելի քասոի մը վերածնել Ռուսաստանը: Եթէ բանուորութիւնը յաղթանակ դուրս դայ, բոլշևիկներն իրենց ծանօթ միջոցներով կը ջարդեն գիւղացիութիւնը, և անոր վերջնական քայքայումով, համատարած սովի կը մատուի երկիրը: Իսկ եթէ գիւղացիութիւնը յաղթական դուրս դայ, կարող է երկրի դռները բանալ ամէն մէկ հակադրականութեան:

Երկրորդ հաւանականութիւնը, որ բաղձալի կը նրկատէ Կառուցիկն, այն է որ գիւղացիութեան ապստամբութեան կազմակերպչի նաև բանուորութիւնը: Այդ պարագային, յեղափոխական մտաւորականութիւնը միացած բանուորներուն և գիւղացիներուն՝ կարող պիտի ըլլան քասային վիճակի փրկել Ռուսաստանը:

Յեղաշրջման բազմաթիւ ձևեր և հաւանականութիւնները քննելով, անոնց դրական և բացասական կողմերը նկատի առնելով, Կառուցիկն կը թելադրէ Ռուսաստանի ընկերակցական կուսակցութիւններուն որ այժմէն պատրաստին դիմադրաբանելու այն դժուարութիւնները, որ անխուսափելի պիտի ըլլան բոլշևիկի անկման պարագային: Ըստ Կառուցիկու, Ռուսաստանի ընկերակցական բոլոր հոսանքները, ինչպէս նաև ուսովար տարբերը, պէտք է այժմէն մէկ ճակատ կազմեն, որպէսզի պատակուած չենրկայանան, երբ Ռուսաստանի բանուորական և գիւղացիական ալիքները շարժեն տարբերային մեծ թափով: Այդ մեծ վերելակը ուսովար, եթէ Ռուսաստանի ուսովար բոլոր ուժերը հաւաքական կամքով կուրծք շտան բոլշևիկեան աւերածութեան վրա բարձրացնելու Ռուսաստանի ազատ ու ուսովար հանրապետութիւնը, անխիստանական քասոս մեծ հեղեղի մը պէս ահուրելի աւերակոյտի մը պիտի վերածէ երկիրը:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՄԱՐԺԻՐՈՑ ՏԵՐԳԷՏԵՐԵԱՆ

Յունիս 26ին, Փարիզի արևարձան, Կուրբբվուալում, յանկարծամահ Էդուա ընկ. Մարտիրոս Տէրպէտէրեանը՝ մէկը մեր այն սակաւաթիւ մտաւորականներից, որոնք ամբողջ հոգով նւիրած են Հայ մշակոյթին ու հասարակական գործին:

Ընկեր Տէրպէտէրեանը ծնած էր 1872 թւին, Արարկիրում: Կարճոյ Սանասարեան վարժարանի առաջին սաներից էր: Վարժարանը աւարտելով, կարճ ժամանակ Զմիւռնիայում ուսուցչութիւն անելուց յետոյ, մտնում է առևտրական ասպրնէզ: 1901թ. հաստատում է Անվերսում: Այստեղից տեղափոխում է Ռումանիա: Պատերազմի ժամանակ, իրիւ տարազէր, ընտանիքով անցնում է Նոր-Նախիջևան, ուր ճաշակում է քաղաքացիական կռիւների և բուլղնիկեան իշխանութեան դաժնութիւնները: 1918 թւին՝ նորից Ռումանիա: 1919 թւին, իրիւ ուսմանահայոց պատգամաւոր, մասնակցում է Փարիզի Ազգային Համագումարին և հաստատում է Փարիզում:

Ամէն տեղ, ուր և ապրել է, ընկ. Մ. Տէրպէտէրեանը միշտ մօտիկ, իսկ յաճախ և զեկավար է եղել ազգային-հասարակական գործերին: Անգամ էր Հ.Յ.

Դաշնակցութեան և իր խառնածքով Դաշնակցութիւնը ըմբռնում էր դերապահնորէն որպէս դադախարական-մշակութային արժէք: Մասնակցում էր ազգային կեանքի ուրիշ արտայայտութիւններին էլ, ուր կար դադախարական միտք և կենդանի գործ՝ ընկ. Տէրպէտէրեանը այնտեղ էր: Թշնամի շունէր բնաւ, որովհետեւ ամէն մարդու և գործի մէջ որոնում ու տեսնում էր միայն լաւը: Ունէր մտաւր խորունկ ապրումներ: Միբում էր գիրքն ու գրիչը և հաւատացեալ ուխտաւոր էր հայոց մշակոյթի: Վերջին տարիները, յաճախ, երեւում էր մամուլի մէջ՝ իր խնամած ու բովանդակալից յօդւածներով և ուսումնասիրութիւններով: Աշխատակցեց և «Դրօշակ»ին: Մահւանքի առաջ աւարտեց և «Հայրենիք» ամսագրին ուղարկեց «Իսլամը և Հայերը» ընդարձակ աշխատութիւնը: Ձեռք ցանկութիւնն էր տեսնել իր այդ արժէքաւոր աշխատութիւնը հրատարակած առանձին հատորով:

Ընկ. Մ. Տէրպէտէրեանի մահով մէկ լաւ մարդ պակասեց Հայ իրականութեան մէջ, ազնիւ ու դադախարական գործիչ, սրտակից ընկեր և լուսամիտ մշակութային աշխատաւոր...

ԲԺ. ԼՈՐԻՍ - ՄԵԼԻՔԵԱՆ

Յունիսի կէսերին Փարիզում վախճանեց բժ. Լորիս-Մելիքեանը: Մի ժամանակ նա յայտնի էր Հայ կեանքում և գործօն անդամ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, բայց մօտ քառորդ դար առաջ քաշուեց հայկական իրականութիւնից և այլեւս չընկաց: Իր ամբողջ կեանքը ապրեց Փրանսայում՝ նւերաւճ գիտութեան ու բժշկական մասնագիտութեան, անգամ եղաւ Պատէնորի դիտական հաստատութեան, մերթ ընդ մերթ մասնակցեց ուսական հասարակական կեանքին, բայց հայերով այլևս չհետաքրքրուեց: Միայն 1919թ. վերջերին, երբ կլեմանսօի յանձնարարութեամբ ճամբորդում էր Կովկասում, այցելեց և Երեւանը և մի սրտաուշ ուղերձով՝ ուղղւած Հայաստանի Խորհրդարանին՝ ողջունեց Հայաստանի անկախութիւնը: Փարիզ վերադառնալով՝ հրատարակեց Փրանսերէն լեզուով մի գիրք, ուր կրճատ մաղձ թափեց Հայ գործիչների վրին:

զին, որոնք կերտեցին Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը: Հետըզհետէ նա իր գործունէութիւնը մասնագիտացրեց դիւանագիտութեան ասպարէզում: Ծնորհիւ իր անւան և Եւրոպայում ունեցած կայսեր — 17 տարեկան հասակից նա արդէն Փրանսական քաղաքացի էր — նա կարողացաւ բարեկամների լայն շրջան սպաշուիել հայկական դատի համար: 1898 թւից յետոյ, երբ Բրիտանիորը անցաւ Եւրոպա և իր ձեռքը առաւ հայկական դատի ղեկավարութիւնը, Լորիս-Մելիքեանը դարձաւ նրա կարևոր մէկ գործակիցը. մէկն էր հայկական հարցը Լաճէի խորհրդատուովին բերողները: Հ.Յ.Դաշնակցութեան Երրորդ Ընդհանուր Ժողովում ընտրուեց Եւրոպական Պրոպագանդի Մարմնի անդամ և այդ ասպարիզում երևան բերեց բաւական եռանդուն գործունէութիւն: Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովից յետոյ, իսպառ քաշուեց գործի ու հետզհետէ ուժացաւ և Հայ կեանքից: Գերեզման իջաւ բուրձովին անհաղորդ Հայ Ժողովրդի ապրումներին...

Բժ. Լորիս-Մելիքեանը պատկանում է այն սերուն-

Ի Ն Տ Ե Ր Ն Ա Ս Ի Ո Ն Ա Լ

ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Յուլիս 25ին Վիէննայում բացւեց Ընկերվարական Միջազգային Համագումարը:

Ընկերվարական շարժումով հետաքրքրուողները յիշում են, որ 1914ին էլ, պատերազմի նախօրեակին, ընկերվարական հերթական համագումարը նշանակած էր Վիէննայում: Բայց, այն ժամանակ, համագումարը չհաւաքւեց. պատերազմը արգելք եղաւ:

1914 թւին, ինչպէս եւ այսօր, համաշխարհային աշխատաւորութեան առաջ դրած էր խաղաղութեան հարցը: Աշխարհը թաւազլոր ընկնում էր պատերազմի անդունդը. կազմակերպւած աշխատաւորութիւնը դերադրին ջանք էր թափում փրուզումի առաջն առնելու համար: Այսօր այլեւ խօսքը անդունդից բարձրացնելու մասին է. մարդկութիւնը ահա 17 տարի է դալարւում է պատերազմի ու պատերազմի հետեւանքով ըստիզմւած հակասութիւնների անդունդում: Ընկերվարութեան ճիգն է՝ վերականգնել խանգարւած հասասարակչութիւնը եւ աշխատաւորական զանգւածների կազմակերպւած ու համերաշխ ջանքերով՝ ապահովել

խաղաղութեան եւ մարդկային յառաջդիմութեան հնարաւորութիւնները:

Համագումարի օրակարգն է.

1. Պայքար դիմաթափութեան եւ պատերազմի վըտանգի դէմ.
2. Ընկերվարական շարժման ընդհանուր վիճակը եւ աշխատաւոր դասակարգի պայքարը ի նպաստ ժողովըրդայեւտութեան:
3. Համաշխարհային տնտեսական տապնապը եւ գործադրկութիւնը:
4. Կանանց Միջազգային Համագումարի զեկուցումը:
5. Ձեկուցում Ընկերվարական Միջազգային Գործադիր Կոմիտէի եւ Գարտուղարութեան եւ Ընկերվ. Միջազգայինի կազմակերպական խնդիրներ:
- Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից Համագումարին մասնակցում են ընկերներ Ա. Չամալեան, Ա. Արեղեան եւ Ն. Բաղալեան:

ԳՈՐԾԱԶՐԿՈՒԹԻՒՆԸ 1931 - ԻՆ

Գաղափար կազմելու համար, թէ աշխարհի գլխին Հասած տնտեսական տապնապը որքա՞ն մեծ է, բաւական է միայն աչքի առաջ ունենալ գործազուրկների հետեւեալ թւական պատկերը.

Աւստրալիա.— Արհեստակցական միութեան 440,000 անդամներից մարտի վերջերին 113,614ը (25,8%) գործազուրկ էր, մինչ 1930թ. մարտի վերջերին 63,144 (14,6%) էր, իսկ դեկտեմբերի վերջերին՝ 104,951 (23,4%):

Բելգիա.— Գործադրկութեան դէմ ապահովադրւած 705,000 հոգուց ապրիլի վերջին 70,377 (10%) բուրովին անդործ էր եւ 110,239 (15,6%) մասամբ: 1930 թւի ապրիլի վերջին՝ 13,715 (2,2%) եւ 36,605 (5,8%):

Իանմմարթ.— Երկրի արձանագրւած գործազուրկների թիւն էր մայիսի վերջին 49,293 հոգի, իսկ 1930 թւին՝ 29,517:

Գերմանիա.— Մայիսի վերջը կար 4,067,000 արձանագրւած գործազուրկ:

Դանցիկ.— Ապրիլի վերջին արձանագրւած էր 24,196 գործազուրկ, 1930 թւին՝ 18,371:

Ֆրանսա.— Յունիս 6ին կար 39,475 հոգի արձանագրւած գործազուրկ. նախորդ շաբաթ 41,000, իսկ 1930թ. յունիսին՝ 9,019:.

Ֆինլանդիա.— Աշխատանքի սակարաններում ապրիլ 30ին արձանագրւած էր 48,330 գործազուրկ եւ մեծ թաղաքների աշխատանքի տներում՝ 12,663:

Մեծ-Բրիտանիա.— Գործադրկութեան դէմ ապահովադրւած 12,400,000 հոգուց 30,8% գործազուրկ են՝ ամբողջովին կամ մասամբ: Մայիս 18ին արձանագրւած գործազուրկների թիւն էր 2,506,947 հոգի, 736,866ով աւելի քան 1930թ. մայիսին:

Հոլանդիա.— Մայիս 9ին կար 39,470 (9,4%) բուրովին գործազուրկ եւ 17,125 (4,1%) մասամբ:

Իտալիա.— Արձանագրած գործադուրիներ ապրիլի վերջը՝ 670,353 և 372,236 հոգի 1930թ. ապրիլի վերջը:

Իրլանդիա.— 285,000 ապահովագրած բանւորներէջ 25,413ը անգործ էր մարտի վերջին. 1930ին՝ 26,027:

Իգուալաիա.— Արձանագրած է 11,391 գործազուրկ ապրիլի վերջին. 1930ին՝ 12,052:

Քանադա.— Արհեստակցական միութեան անդամների 14,976ը անգործ էր ապրիլի վերջին: 1930ին՝ 977:

Լետոնիա.— Մեծ քաղաքների աշխատանքի տնօրում պարիկի վերջին արձանագրած էր 6,930 գործազուրկ. 1930ին՝ 3,683:

Նորվեգիա.— Յունիս 15ին երկրում հաշուում էր 37,000 գործազուրկ. 1930ին՝ 24,000:

Աւստրիա.— Մայիսի վերջին կար 208,852 նպաստ ստացող գործազուրկ. 1930ին՝ 163,000:

Լեհաստան.— Մայիսի վերջին արձանագրած էր 390,200 գործազուրկ. 1930ին՝ 240,213:

Շեդիա.— Ապրիլի վերջին, արհեստակցական միութեան 378,000 անդամների 17,2% գործազուրկ. 1930ին՝ 10%:

Զւիցերլա.— Ապրիլին Աշխատանքի Գրասենեակում արձանագրած էին 16,636 գործազուրկներ: Ապահովագրած 333,700 բանւորների 5,7%ը բոլորովին գործազուրկ է և 12,6%ը՝ մասնակի: 1930ին՝ 2,6% և 4,2%:

Չեխոսլովակիա.— Մայիսի վերջը արձանագրած էին 247,895 գործազուրկներ. 1930ին՝ 77,069:

Հունգարիա.— Ապրիլի վերջին հաշուում էր 28,171 գործազուրկ (19,4%), 1930ին՝ 21,045:

Միացեալ Նահանգներ.— Աշխ. Դաշնակցութեան հաշուով, յուլիսին, բոլոր բանւորների 25%ը գործազուրկ էր. 1930ին՝ 20%: Նոյն հաշուով, յունւարին կար 6,300,000 գործազուրկ, որոնցից 1,500,000 հոգին մինչև յուլիս աշխատանք գտաւ:

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի

ԲԱՃԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

« Դրօշակ » - ի տարեկան բաժնեդիրն է՝ Տրամաայի, Յունաստանի, Բուլղարիայի, Ռումանիայի, Երուսական այլ երկիրների, Սուրիայի և Պարսկաստանի համար 25 ֆրանկ: Անգլիայի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Միջագետքի, Հնդկաստանի եւ մնացած բոլոր երկրների համար՝ երկու դոլար:

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » Ի

Բաժանորդներուն և Գործակալներուն

«Դրօշակ»-ի առաջումը չընդհատուլու համար՝ կը խնդրենք այն բաժանորդներէն և գործակալներէն, որոնք ցարդ մաքրած չեն իրենց հաշիւները, փութալ օր առաջ դրկել բաժնեգրները:

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի Հ Ա Ի Ա Ք Ա Մ Ո Ն Ե Ր

1925-ի (վեց ամսան. կը պակսին միայն № 1 եւ 2).

1926-ի (տարեկան կը պակսի միայն № 6).

1927, 1928, 1929 եւ 1930 տարիները լրիւ:

ԳԻՆ՝ 35 ՖՐԱՆՔ ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ՏԱՐԻԱՆ ՀԱՄԱՐ: (Թղթատարական բարձր սակերով երկիրներու համար 2 տոլար):

Թղթատարի ծախս չկայ:

Դիմել նամակով.—

Mr L. Tadévosian

71, Av. Kléber Paris (16e) FRANCE.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Վիէննայի Համագումարը (Խճրագրական) . . .	161
Ստալինի ճառը (Մ. Վրացեան)	163
Հնգամեակը առանց դիմակի (Ն. Բաղդաւեան) . . .	167
Խօսքեր եւ փաստեր (Սիլվա)	172
Գերմանական տագնապը (Մ. Մ.)	176
Թուրքիոյ շուրջ	179

Սեւ-Քարեցի Սափօ ինքնակենսագրութիւնը . . .	181
«Քուշիկովը Անիի մէջ» (Կ. Սասունի)	186
Մարտիրոս Տէրպէտեքեան	190
Բժ. Լարիս-Միլիթեան	190
Ինտերնապոնուլ	191
Գործազուրկութիւնը 1931-ին	191

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի

Թիւն արժէ 2 ֆր. 50 սանտ.

« Դ Ր Օ Շ Ա Կ » - Ի հասցէն՝

M-lle S. AGOPIAN
5, rue des Gobelins, PARIS (13^e)